

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

**Μεταπτυχιακό στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Εξ
Αποστάσεως**

**Η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών μέσα
από τον ελληνικό Τύπο της εποχής.**

ΜΑΡΙΑ ΞΥΛΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

**Μεταπτυχιακό στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Εξ
Αποστάσεως**

**Η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών μέσα
από τον ελληνικό Τύπο της εποχής.**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη
Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

ΜΑΡΙΑ ΞΥΛΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Μαρία Ξυλά, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Μαρία Ξυλά

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής:

Η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών μέσα από τον ελληνικό Τύπο της εποχής.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στιςαπό τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων

Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

Παπαζαχαρία Αικατερίνη, Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Μαρία Ξυλά, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η Ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών Μέσα από τον Ελληνικό Τύπο της Εποχής», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Μ. Ξυλά', with a horizontal line drawn above it.

Μαρία Ξυλά

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Συμφωνία Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών υπεγράφη στη Λωζάνη στις 17/30 Ιανουαρίου 1923 και εντάχθηκε στη Συμφωνία της Λωζάνης τον Ιούλιο του 1923. Κατ' αυτήν συμφωνήθηκε να αρχίσει άμεσα η ανταλλαγή των Ελλήνων και Τούρκων αιχμαλώτων και ομήρων και από την 1^η Μαΐου του 1923 η ανταλλαγή των πληθυσμών.

Στην πραγματικότητα δεν έγινε ανταλλαγή με την κυριολεκτική έννοια του όρου, γιατί στην Συνθήκη συμπεριελήφθησαν οι Μικρασιάτες οι οποίοι είχαν ήδη εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία πέντε μήνες νωρίτερα, αφού διώχθηκαν από τους Τούρκους κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή του Σεπτεμβρίου 1922 και καταφύγει στην Ελλάδα. Η Ανταλλαγή των Πληθυσμών απλώς επιβεβαίωσε την οριστική παραμονή των προσφύγων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης στην Ελλάδα. Καθόρισε επίσης την αποχώρηση, σε μετέπειτα χρόνο, των μουσουλμάνων της Ελλάδας προς την Τουρκία και την Ανατολική Θράκη, πλην αυτών της Δυτικής Θράκης. Στην ίδια Συνθήκη συμφωνήθηκε η παραμονή των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη και διευθετήθηκε ο τρόπος αποζημίωσης των προσφύγων για τις περιουσίες που είχαν εκατέρωθεν αφήσει πίσω τους.

Η καταγραφή των γεγονότων γίνεται χρονολογικά με τη χρήση βιβλιογραφικών πηγών και δημοσιευμάτων από τρεις εφημερίδες διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων της εποχής κατά το διάστημα Σεπτεμβρίου 1922 έως Φεβρουαρίου 1923. Περιγράφονται οι συνθήκες που οι πρόσφυγες συνάντησαν, οι ενέργειες του ελληνικού κράτους για την περίθαλψή τους και η βοήθεια φορέων του εξωτερικού προς αυτούς καθώς και οι προσδοκίες τους για το μέλλον τους. Παρουσιάζονται επίσης μέσα από δημοσιεύματα του Τύπου τα πολιτικά γεγονότα της εποχής που είχαν άμεση σχέση μαζί τους, όπως το Στρατιωτικό Κίνημα, η Δίκη των Έξι, η Ανακωχή των Μουδανιών, η παράδοση της Ανατολικής Θράκης στους Τούρκους και η εκκένωσή της και τελικά η Συμφωνία και στη συνέχεια η υπογραφή για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας παρουσιάζεται ο αντίκτυπος που η συμφωνία της Ανταλλαγής των Πληθυσμών είχε στους πρόσφυγες και στην κοινή γνώμη.

Η εργασία έχει σαν δεύτερο σκέλος της την έρευνα των αιτίων που οδήγησαν στην Ανταλλαγή των Πληθυσμών, πέραν αυτών που παραδοσιακά χαρακτηρίζονται σαν το αποτέλεσμα ενός αποτυχημένου για την Ελλάδα πολέμου. Η εκρίζωση των Ελλήνων από

τις προαιώνιες εστίες τους είχε αρχίσει ήδη από τον 13^ο αιώνα και ολοκληρώθηκε με την Μικρασιατική Καταστροφή. Η ένταση και οι στοχευμένες κινήσεις με τις οποίες επιτελέστηκε ο αφανισμός τους οδηγούν, κατά τη γνώμη μου, στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο περί σχεδίου εθνοκάθαρσης, θέμα το οποίο και ερευνά αυτή η μελέτη.

Η απόφαση για την εξολόθρευση των χριστιανικών πληθυσμών είχε ληφθεί από τους Νεότουρκους εθνικιστές με το πραξικόπημα που εξαπέλυσαν στη Θεσσαλονίκη το 1908 με στόχο τη δημιουργία ενός τουρκικού κράτους απαλλαγμένου από αλλογενή, πλην του τουρκικού, στοιχείο. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, τέθηκε σε ενέργεια ένα σατανικό σχέδιο εξαφάνισης των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας, οργανωμένο από Γερμανούς εθνικιστές που είχαν συνάψει εμπορικές συμφωνίες με την Τουρκία. Οι μηχανισμοί του σχεδίου αυτού ήταν τέτοιοι, που το κατατάσσουν στην κατηγορία της γενοκτονίας, όπως άλλωστε αποφάσισε με σχετικό της ψήφισμα η ελληνική βουλή.

Οι κεμαλικοί, με τη σύνταξη του λεγόμενου Εθνικού Συμβολαίου το 1920, συμπεριέλαβαν τις θέσεις των Νεοτούρκων σε αυτό και το επικαλούντο σε κάθε διαπραγματευτική τους κίνηση. Ένας από τους σκοπούς του Εθνικού Συμβολαίου ήταν η εξάλειψη κάθε μη μουσουλμανικού ή τουρκικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία.

Η μελέτη ερευνά στα άρθρα και σχόλια που δημοσιεύονται στον Τύπο αλλά και επίσης σε αυτά που δεν δημοσιεύονται, κατά πόσο η ελληνική πλευρά είχε αντίληψη του σχεδίου εθνοκάθαρσης που είχε συντελεσθεί εναντίον της. Το συμπέρασμα που βγαίνει από το υλικό των εφημερίδων είναι ότι οι Έλληνες ερμήνευαν τα γεγονότα σαν αποτελέσματα πολέμου, βαναυσότητας των Τούρκων ή εγκατάλειψης της Ελλάδας από του Συμμάχους της, ερμηνείες που βέβαια ευσταθούσαν. Υποτιμήθηκε όμως ή διέλαθε της προσοχής τους και η ερμηνεία της εθνοκάθαρσης ως βασικής αιτίας του ξεριζωμού τους από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Σε ελάχιστες περιπτώσεις που επισημαίνεται η διάσταση αυτή, ο σχολιασμός είναι σύντομος και παρουσιάζεται στις εσωτερικές σελίδες χωρίς περαιτέρω διερεύνηση ή προβολή του θέματος. Μόνο σε ορισμένα άρθρα του Βενιζέλου, στα οποία ο ίδιος εξηγεί την πολιτική του, διαφαίνεται ότι είχε πλήρη επίγνωση του θέματος ο ίδιος και το επικαλείτο σαν βασική αιτία, ανάμεσα σε άλλες, που οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συμφωνία για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.

Ευχαριστίες

Επιθυμώ να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον επιβλέποντα την παρούσα διπλωματική εργασία επίκουρο καθηγητή κ. Αντώνη Κλάψη για την ουσιαστική αρωγή και καθοδήγηση που μου προσέφερε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας.

Στη λέκτορα κ. Αικατερίνη Παπαζαχαρία για τη γενναιόδωρη στήριξη που μου παρείχε καθόλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών.

Στις αγαπημένες μου κόρες Αναστασία και Ασημίνα καθώς και στη φίλη Μαρία Σκαρλάτου για τη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους.

Αφιέρωση

Η παρούσα διπλωματική εργασία αφιερώνεται στη μνήμη του αγαπημένου οικογενειακού φίλου Κώστα Αλατόπουλου, εκπαιδευτικού, τον οποίο αποχαιρετήσαμε την ημέρα υποβολής της εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	vi
Ευχαριστίες.....	viii
Αφιέρωση.....	ix
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
2. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	16
2.1. ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ.....	16
2.2. ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ.....	19
2.3. ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1922	20
A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ	20
B. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ.....	21
Γ. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ.....	22
2.4. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ.....	24
2.5. Η ΑΝΑΚΩΧΗ ΤΩΝ ΜΟΥΛΑΝΙΩΝ	26
2.6. Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ	28
A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ	28
B. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ.....	29
2.7. ΘΕΣΗ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΡΑΚΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ	31
2.8. ΣΤΕΓΑΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	33
A. ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ	33
B. ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ.....	34
Γ. ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ.....	36
Δ. ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ	38
2.9. ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	40
A. ΝΑΝΣΕΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ	40
B. ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	41

2.10. ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΓΙΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗ ΞΕΝΗ ΒΟΗΘΕΙΑ.....	42
2.11. ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ NEAR EAST RELIEF ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	43
2.12. Η ΠΟΛΙΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	45
2.13. Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ.....	46
 ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ.....	47
2.14. Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΝΑΨΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ.....	48
2.15. Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ	49
2.16. ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ	50
2.17. ΓΙΑΤΙ Ο BENIZEΛΟΣ ΕΠΕΣΠΕΥΣΕ ΤΗ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ	52
2.18. Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	53
2.19. ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΕΠΙΘΥΜΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΟΔΟ ΣΤΙΣ ΕΣΤΙΕΣ ΤΟΥΣ .	55
3. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	57
 3.1. Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	57
 3.2. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΨΗΦΙΩΝ ΣΤΗ ΛΩΖΑΝΗ.....	59
 3.3. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ	61
 3.4. ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΑΠΟΤΙΜΟΥΝ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ.	63
 3.5. Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ, ΟΜΗΡΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ. ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΑΜΝΗΣΤΕΙΑΣ	64
 Α. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ	64
 Β. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ.....	65
 Γ. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	66
 3.8. Ο ΑΜΕΣΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	68
 Α. ΤΟ ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ.....	69
 Β. ΨΗΦΙΣΜΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ	69
 Γ. ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ ΠΡΟΣ ΚΑΡΑΠΑΝΟ	70
 Δ. ΑΠΑΝΤΗΣΗ BENIZEΛΟΥ ΣΤΟ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ.....	70

3.9. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ	73
A. ΑΠΟΨΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ	73
B. ΑΠΟΨΕΙΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ	75
Παρατέθηκαν παραπάνω οι θέσεις του Βενιζέλου στο θέμα της Ανταλλαγής των Πληθυσμών μέσα από δημοσιεύματα στον Τύπο της εποχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως έχει σχετική συζήτηση που έγινε δέκα χρόνια αργότερα στη Βουλή η οποία παρατίθεται αν και είναι εκτός των χρονικών ορίων αυτής της μελέτης.	75
3.10. ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΟΙ	76
3.11. ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ	77
Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	79
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	83
5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	87
5.1. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ	87
5.2. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ	87

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να συμβάλει στο θέμα της Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, όπως αυτή παρουσιάζεται στον Τύπο της εποχής από τον Σεπτέμβριο του 1922 έως τον Φεβρουάριο του 1923. Η Συνθήκη για την Ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών αποτελούσε μέρος της Συνθήκης της Λωζάνης, οι εργασίες της οποίας άρχισαν το Νοέμβριο του 1922 και έληξαν τον Ιούλιο του 1923. Τα κείμενα για την Ανταλλαγή ήταν δύο και υπεγράφησαν στις 17/30 Ιανουαρίου 1923, έξι μήνες νωρίτερα από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου 1923. Η επίσπευση της υπογραφής για την Ανταλλαγή έγινε για ανθρωπιστικούς λόγους αλλά και επειδή ήταν εύκολο να επιτευχθεί σύγκληση απόψεων μεταξύ των δύο πλευρών αυτής της διμερούς συμφωνίας. Το ένα κείμενο αφορούσε την ανταλλαγή των αιχμαλώτων πολέμου και των ομήρων και το άλλο των πληθυσμών¹. Την Ελλάδα εκπροσώπησε στη Λωζάνη ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κατόπιν αιτήματος προς αυτόν της ελληνικής επαναστατικής κυβερνήσεως, και την Τουρκία ο στρατηγός Ισμέτ.

Πρέπει να επισημανθεί κατ' αρχάς ότι όταν υπεγράφη η Συνθήκη Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, το ρεύμα των προσφύγων είχε ήδη προ πολλού κατακλύσει την Ελλάδα μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Αυτό σημαίνει ότι οι Έλληνες είχαν ήδη εκδιωχθεί από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη προτού τεθεί καν το θέμα της ανταλλαγής, εφόσον η Συνθήκη υπεγράφη πέντε μήνες μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Στην ουσία, δηλαδή, αλλά και κατά δήλωση του Βενιζέλου λίγα χρόνια αργότερα, το σύμφωνο της Λωζάνης «δεν αποτελούσε σύμφωνο για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών και των περιουσιών τους, αλλά μάλλον σύμφωνο για την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα, μετά την εκδίωξη των Ελλήνων από την Τουρκία»².

Συνεπώς, για να ερευνήσει κανείς το καθ' ημάς σημαντικό σκέλος της ανταλλαγής, δηλαδή, αυτό που αφορά την Ελλάδα, εστιάζει προφανώς στην κατάσταση των ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Θέματα των ελλήνων προσφύγων της Ελλάδας και της αλλοδαπής ρύθμιζε η Συνθήκη Ανταλλαγής, παράλληλα με θέματα των Τούρκων που θα

¹ Άγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Εκδοτική Πατάκη, Αθήνα 2015, σ. 50.

² S.P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, The Macmillan Co, New York 1932, στο: Θάνος Βερέμης, *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*, Η Καθημερινή 2014, σ. 91.

εγκατέλειπαν την Ελλάδα για μετοικεσία στην Τουρκία και την Ανατολική Θράκη. Γι' αυτό άλλωστε και οι ελληνικές εφημερίδες της εποχής με αυτά τα θέματα ασχολούνται.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε τη σημασία των εφημερίδων για την ενημέρωση του κοινού και των προσφύγων κατ' επέκταση. Οι εφημερίδες την εποχή αυτή αποτελούσαν την κατεξοχήν πηγή που, παράλληλα με αποφάσεις πολιτικών ή οργανισμών, είχε την δυνατότητα να επηρεάζει και να διαμορφώνει την κοινή γνώμη. Η διάσταση αυτή, σε μια εποχή που δεν υπήρχε άλλη πηγή ενημέρωσης, καθιστά την αξιοποίηση τού υλικού των εφημερίδων ανεκτίμητη για την ιστορική έρευνα αλλά και πολύ σημαντική την προσφορά τους στην πληροφόρηση και στην κάλυψη των αναγκών του προσφυγικού κόσμου.

Επομένως, η παρούσα έρευνα θα συνδεθεί άμεσα με το προσφυγικό ζήτημα των ελληνικών πληθυσμών που είχαν συρρεύσει στην Ελλάδα από τον Σεπτέμβριο του 1922, εφόσον δεν υπήρξε κυριολεκτικά ανταλλαγή πληθυσμών με τη συνήθη μορφή που αντιλαμβάνεται κανείς αυτό τον όρο. Επρόκειτο μάλλον για μια Συνθήκη που διευθετούσε την αξία των περιουσιών που άφησαν στην Τουρκία ή στην Ανατολική Θράκη οι Έλληνες πρόσφυγες, και για τις οποίες θα αποζημιώνονταν, κάποια στιγμή, όσοι είχαν τις ανάλογες προϋποθέσεις. Καθόριζε δε επίσης το αμετάκλητο της επιστροφής των προσφύγων στην πατρίδα, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό και απευκταίο για τους Έλληνες πρόσφυγες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επισημοποιώντας συγχρόνως την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι οι Τούρκοι που αντηλλάγησαν απεχώρησαν από την Ελλάδα υπό ομαλές συνθήκες και σε προσεχή χρόνο. Όσο για τους Ανατολικοθρακιώτες, αυτοί μπόρεσαν να φύγουν χωρίς να απειληθεί η ζωή τους και να πάρουν μαζί τους μέρος της κινητής τους περιουσίας.

Για την επίτευξη του στόχου της η μελέτη θα εστιαστεί σε δύο σκέλη. Το πρώτο αφορά τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στην Ελλάδα κατά το διάστημα αυτό, τα πολιτικά γεγονότα που έχουν άμεση σχέση με τους πρόσφυγες, τις προσδοκίες τους για το μέλλον, καθώς και τις όποιες δραστηριότητες ανέπτυξαν μέσω συλλόγων ή ψηφισμάτων. Θα γίνει επίσης αναφορά στη βοήθεια προς αυτούς ξένων κρατών, με ιδιαίτερη έμφαση στην αμερικανική. Στη συνέχεια θα εξετασθεί ο αντίκτυπος της Συμφωνίας στους πρόσφυγες και στο ευρύ κοινό.

Στο δεύτερο σκέλος θα ερευνηθεί το ερώτημα κατά πόσο επέδρασαν και άλλες αιτίες στην εκδίωξη των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία, πέραν των συνήθως αποδιδόμενων στην αρνητική για την Ελλάδα τροπή του ελληνοτουρκικού πολέμου. Θεωρώ ότι η βιαιότητα της εκκρίζωσης των ελληνικών και χριστιανικών πληθυσμών από τις εστίες τους, και η επιθυμία των Τούρκων για ολοκληρωτική απαλλαγή από αυτούς, υπερβαίνει την κλασική

εξήγηση στάσης νικητή προς ηττημένο. Συνεπώς, ένας βασικός στόχος της μελέτης είναι να εξετάσει κατά πόσον οι εφημερίδες της εποχής έδωσαν δείγματα μιας τέτοιας αντίληψης του γεγονότος, ή αν το παρουσίασαν απλώς σαν μια ακόμη τυχούσα είδηση, ή τη φυσική κατάληξη ενός χαμένου πολέμου.

Για την εκπλήρωση του διπλού στόχου της μελέτης αντλήθηκε υλικό από τρεις εφημερίδες της εποχής διαφορετικών πολιτικών προσανατολισμών. Το *Ελεύθερον Βήμα* (φιλοβενιζελική), την *Καθημερινή* (φιλομοναρχική) και τον *Ριζοσπάστη* (κομμουνιστική). Χρησιμοποιήθηκε παράλληλα σχετική βιβλιογραφία και πρωτογενείς πηγές για να εδραιωθούν τα συμπεράσματα της έρευνας και να φωτιστούν περισσότερο τα υπό εξέταση θέματα.

2. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

2.1. ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να κάνουμε μια ιστορική αναφορά στα γεγονότα που διεδραμάτισαν ρόλο στην τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας πολύ πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή και που, παράλληλα με τη νίκη του κεμαλικού στρατού στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, συνετέλεσαν στην οριστική εκδίωξη των πληθυσμών αυτών από τις εστίες τους. Η εκδίωξη αυτή είχε μεθοδευτεί από την ακραία πτέρυγα των Νεοτούρκων ήδη από το 1913 και επιβλήθηκε επί των φιλελεύθερων Οθωμανών ήδη από τότε με σκοπό την εθνική κάθαρση και τη διαμόρφωση ενός καινοφανούς τουρκικού έθνους³.

Το επίθετο «καινοφανές» χρησιμοποιείται εδώ για να επισημανθεί ότι οι Τούρκοι μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα δεν είχαν κάποια εθνική «τουρκική» συνείδηση, παρόλο που η γλώσσα που μιλούσαν από παλιά ήταν η τουρκική. Οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονταν κυρίως ως μουσουλμάνοι με πίστη στο οθωμανικό κράτος ή στον οθωμανικό οίκο που ήταν στην εξουσία⁴.

Η δημιουργία εθνικής τουρκικής συνείδησης συντελέστηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα με το κίνημα του ρομαντισμού που γέννησε τα εθνικά κράτη και με έντονη την επιρροή του γερμανικού φυλετικού ρομαντισμού στην ακροδεξιά πτέρυγα των Νεοτούρκων⁵. Οι Γερμανοί βοήθησαν το εθνικιστικό τουρκικό κίνημα σε αντάλλαγμα προνομιακών συμφωνιών και την απαλλαγή της Εγγύς Ανατολής από τους μόνους ανταγωνιστές τους, τους Έλληνες και τους Εβραίους⁶. Η αυτονόμηση της Κρήτης από τα τέλη του 19ου αιώνα και οι ελληνικές και βουλγαρικές επαναστάσεις στη Μακεδονία θα δυναμώσουν το εθνικιστικό αίσθημα του στρατού. Παράλληλα, η κοινωνική άνοδος και η αύξηση της

³ Βλάσης Αγτζίδης, *Μικρά Ασία Ένας οδονηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 53.

⁴ Michael L. Smith, *Το Όραμα της Ιωνίας Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 4.

⁵ Αγτζίδης, ό.π., σ. 169.

⁶ Το ίδιο, σ. 31.

οικονομικής ισχύος των ραγιάδων θα προκαλέσει τον φθόνο και την ανασφάλεια στα κυρίαρχα μουσουλμανικά στρώματα και θα πυροδοτήσει την έκρηξη εθνικιστών τάσεων⁷.

Όταν οι Νεότουρκοι, μια μερίδα κατώτερων αξιωματικών του τουρκικού στρατού, εξαπέλυσαν το κίνημά τους στη Θεσσαλονίκη το 1908 και ίδρυσαν το Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος», έθεσαν σαν στόχο τους την κατάλυση της πολυπολιτισμικότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εξόντωση κάθε στοιχείου αλλογενούς προς το τουρκικό. Το κίνημά τους αντιτάσσετο στα μεταρρυθμιστικά μέτρα που εισήγαγε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η οθωμανική πολιτική του Τανζιμάτ και που στόχευαν στην ισονομία ανάμεσα σε όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ασχέτως θρησκείας και εθνικής καταγωγής⁸.

Με σκοπό την εκτόπιση των χριστιανών, οργάνωσαν οι Νεότουρκοι εθνικιστές με κάθε λεπτομέρεια σχέδιο αποκλεισμού των χριστιανικών ομάδων από οποιαδήποτε δημόσια δραστηριότητα ήδη από το 1913 και εκκαθαρίσεις εναντίον τους⁹. Το σχέδιο αυτό συνέχισαν οι εθνικιστές κεμαλικοί και το ολοκλήρωσαν με τον ξεριζωμό των χριστιανικών ομάδων από τη Μικρά Ασία το 1922, συνεπικουρούμενοι βέβαια από την ευνοϊκή για την Τουρκία εξέλιξη του πολέμου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να κάνουμε αναφορά στο λεγόμενο «Εθνικό Συμβόλαιο», το οποίο οι Τούρκοι επικαλούντο σε κάθε διαπραγμάτευση με τους Συμμάχους στη Διάσκεψη της Λωζάνης. Το Εθνικό Συμβόλαιο ήταν ένα κείμενο που βασίστηκε στα συμπεράσματα δύο συνεδρίων των Οθωμανών Τούρκων εθνικιστών στο Ερζερούμ και στη Σεβάστεια και που υιοθετήθηκε το 1920 από το τελευταίο οθωμανικό Κοινοβούλιο. Το κείμενο αυτό δεν περιείχε επεκτατικές βλέψεις για την Τουρκία, συνόψιζε όμως τη γραμμή που έπρεπε να ακολουθήσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία ώστε να μπορέσει να εξελιχθεί σε μία εθνική οντότητα. Καθόλη τη διάρκεια της Διασκέψεως, η τουρκική πλευρά διαπραγματευόταν με γνώμονα τους όρους του Εθνικού Συμβολαίου¹⁰, το οποίο ήταν απόλυτα συνυφασμένο με την εθνικιστική γραμμή των Νεοτούρκων. Ένας από τους στόχους του ήταν η εκδίωξη των χριστιανών από τις προγονικές τους εστίες και η επικράτηση στο νέο εθνικό τουρκικό κράτος της τουρκικής ομοιογένειας. Ο στόχος αυτός εκπληρώθηκε απόλυτα, όπως φαίνεται από τη Συμφωνία της Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών.

⁷ Αγτζίδης, ό.π., σ. 30, 169.

⁸ Το ίδιο, ό.π., σ. 31.

⁹ Το ίδιο, σ. 22.

¹⁰ Συρίγος, ό.π., σ. 48.

Ανάμεσα στους όρους του Εθνικού Συμβολαίου είναι και αυτός που αναφέρεται στα στοιχεία που πρέπει να καθορίζουν τους πληθυσμούς που κατοικούν σε μια περιοχή. Αυτοί οι άνθρωποι «πρέπει να είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους βάσει της θρησκείας, της καταγωγής και των επιδιώξεων, να τρέφουν αμοιβαία αισθήματα σεβασμού και θυσίας και να αποτελούν την οθωμανική-μουσουλμανική πλειοψηφία που δεν πρέπει να διαιρεθεί»¹¹.

¹¹ Συρίγος, ό.π., σ. 49.

2.2. ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχώρηση του στρατού τον Σεπτέμβριο του 1922, οι εξελίξεις οδήγησαν σε δραματικές αλλαγές την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Η φιλομοναρχική κυβέρνηση Τριανταφυλλίδη ανετράπη από το στρατιωτικό, αντιδυναστικό πραξικόπημα που διοργάνωσαν τα υπολείμματα του στρατού που είχε μεταφερθεί από τα τουρκικά παράλια στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας, (φανατικός φιλοβενιζελικός) και Στυλιανός Γονατάς (αμέτοχος στην πολιτική) και ο πλοίαρχος Δημήτριος Φωκάς δημιούργησαν μία επαναστατική επιτροπή που προΐστατο μιας μερίδας νεαρών αξιωματικών μεσαίου βαθμού, οι οποίοι ήθελαν να ξεπλύνουν την ντροπή της ήττας¹².

Αυτή η αποφασισμένη ομάδα κατέπλευσε στο Λαύριο και ζήτησε από την κυβέρνηση την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου και την ενίσχυση του μετώπου της Θράκης¹³. Το τελεσίγραφο της επιτροπής έγινε δεκτό, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος παραιτήθηκε υπέρ του διαδόχου Γεωργίου και έφυγε στο εξωτερικό. Παραιτήθηκε επίσης η κυβέρνηση, την οποία αντικατέστησε η ηγεσία της «Επανάστασης του Στρατού και του Στόλου» στις 14 Σεπτεμβρίου 1922 με πρωθυπουργό τον ελεγχόμενο από αυτή Σωτήριο Κροκιδά¹⁴.

¹² Smith, ό.π., σ. 540.

¹³ Το ίδιο, σ. 541.

¹⁴ Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο ΑΕ, Αθήνα 2019, σ. 357.

2.3. ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1922

Ο Σεπτέμβριος ήταν ο μήνας που ξεκίνησαν οι ροές των προσφύγων ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι εφημερίδες δημοσιεύουν άρθρα για τη σφαγή στη Σμύρνη και τις τουρκικές βιαιότητες. Το *Ελεύθερον Βήμα* και η *Καθημερινή* βρίθουν άρθρων συγκινησιακά φορτισμένων με περιγραφές από τα τραγικά γεγονότα. Ο *Ριζοσπάστης* αντιθέτως μεταφέρει τις ειδήσεις αυτές πιο αποστασιοποιημένα.

Τους πρώτους μήνες μετά από την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα συνέβησαν πολλά πολιτικά γεγονότα, άμεσα συνδεδεμένα με αυτούς, όπως το Επαναστατικό Κίνημα, η παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου, η Ανακωχή των Μουδανιών, η απώλεια της Ανατολικής Θράκης, η Δίκη των Έξι και η Διάσκεψη στη Λωζάνη. Για τον λόγο αυτό οι εφημερίδες έχουν πλούσιο υλικό καθημερινά. Οι κινήσεις και οι ανάγκες, άλλωστε, των προσφύγων απασχολούν τις εφημερίδες σε μόνιμη βάση. Η εικόνα αλλάζει μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης στις 30 Ιανουαρίου 1923, όταν η ένταση μετριάζεται και τα πράγματα μπαίνουν σε κάποιο δρόμο.

A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Το *Ελεύθερον Βήμα* καθιέρωσε στήλη υπέρ των προσφύγων, όπου καταχωρούνται για αρκετούς μήνες μακροσκελείς αγγελίες προς αναζήτηση αγνοουμένων¹⁵. Στην ίδια συνήθως σελίδα καταχωρούνται επίσης ψηφίσματα συλλόγων για εκδηλώσεις πένθους υπέρ των προσφύγων¹⁶ και εκκλήσεις προς τα ευρωπαϊκά κράτη για βοήθεια¹⁷. Επίσης, για μεγάλα διαστήματα δίδονται πληροφορίες για τις ενέργειες του κράτους για τη στέγαση και την περίθαλψη των προσφύγων και για τους εράνους υπέρ αυτών. Οι σχετικές δωρεές δημοσιεύονται στην πρώτη σελίδα με τα ονόματα των δωρητών και τα αντίστοιχα ποσά¹⁸.

Ένα περιστατικό με την Πηνελόπη Δέλτα δείχνει την ένταση των πολιτικών παθών μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών σε προσωπικό πλέον επίπεδο¹⁹.

Σε άλλη περίπτωση, άρθρο της *Καθημερινής* με συστάσεις της κυβέρνησης προς τις εφημερίδες για τον τρόπο που πρέπει να παρουσιάζουν τα γεγονότα ώστε να μη θίγεται εθνικά η χώρα προκαλεί την έντονη απάντηση του *Ελεύθερου Βήματος*. Θέλοντας να

¹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/9/1922, σ. 2.

¹⁶ Το ίδιο, 2/9/1922, σ. 2.

¹⁷ Το ίδιο, 4/9/1922, σ. 2.

¹⁸ Το ίδιο, 25/9/1922, σσ. 4, 6 - 8, 11, 13 - 14, 20, 22.

¹⁹ *Αρχείο της Πηνελόπης Σ. Δέλτα*, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ζάννας, Π. Α. (Επιμ.), Αθήνα 1978, σ. 124.

δείξει το *Ελεύθερον Βήμα* τις ευθύνες των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και ότι δεν δικαιούνται να κάνουν τώρα συστάσεις για λογοκρισία και εθνική υποχρέωση απαντά στο άρθρο της *Καθημερινής* «Πρωθυπουργικάι Συστάσεις»²⁰ με δριμύτητα. Ο «καθεστωτικός» Τύπος κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, γράφει το *Ελεύθερον Βήμα*, επληροφόρη τον στρατό στο Μέτωπο ότι «δεν ευρίσκεται στην Μικρά Ασία για τα συμφέροντα της Ελλάδας και των δούλων αδελφών του, αλλά διότι έτσι το ηθέλησε η προδοσία και η παραφροσύνη του Βενιζέλου»²¹.

B. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Η *Καθημερινή*²² αναφέρεται στη σφαγή της Σμύρνης, ενώ παράλληλα κατακεραυνώνει τη στάση των πρώην Συμμάχων, ιδίως της Γαλλίας σε άρθρο με τον τίτλο «Γάλλοι οι εξοπλίσαντες τους σφαγείς»²³. Ως φιλοκυβερνητική εφημερίδα αποδίδει την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο αποκλειστικά στους πρώην Συμμάχους και ειδικά τους Γάλλους που την πρόδωσαν, σαν να μην έφερε την παραμικρή ευθύνη η ίδια η κυβέρνηση.

Στα φύλλα του Σεπτεμβρίου διακρίνονται πολλές από τις θέσεις που χαρακτηρίζουν την πολιτική τοποθέτηση της *Καθημερινής*, αλλά και προαναγγέλλουν τα θέματα που θα απασχολήσουν την εφημερίδα και τους επόμενους μήνες. Σημαντικότερες αυτών είναι η έντονη αντίθεση στον βενιζελισμό και η συμπάθεια προς το στέμμα και —όχι συμπτωματικά ίσως— τον στρατό, όπως π.χ. όταν γράφει για την επιβολή στρατιωτικού νόμου για την «... αντιμετώπιση βενιζελικής συνωμοσίας ...»²⁴. Τη χαρακτηρίζει επίσης η έντονη ενασχόληση με την εξωτερική πολιτική, ο αντι-ιταλικός αλλά κυρίως ο αντι-γαλλικός λόγος.

Η *Καθημερινή* επίσης δημιουργεί στήλη προσφύγων²⁵, που αναφέρεται στα σχέδια για τη φροντίδα και την περίθαλψή τους. Αυτά περιορίζονται σε εκκλήσεις για διοργάνωση εράνων και δημοσίευση των ποσών που συλλέγονται, στις πρωτοβουλίες της βασίλισσας²⁶ και του στέμματος γενικότερα²⁷ καθώς και στη σύσταση επιτροπής περιθάλψεως²⁸.

²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/9/1922, σ. 1.

²¹ Το ίδιο, 2/9/1922, σ. 1.

²² *Η Καθημερινή*, 2/9/1922, σ. 1.

²³ Το ίδιο, 3 και 4/9/1922, σ. 1.

²⁴ Το ίδιο, 12/9/1922, σ. 1.

²⁵ Το ίδιο, 6, 8/9/1922, σ. 2.

²⁶ Το ίδιο, 5 και 6/9/1922, σ. 2.

²⁷ Το ίδιο, 8/9/1922, σ. 2.

²⁸ Το ίδιο, 9/9/1922, σ. 2 και 25/9/1922, σσ. 4, 6-8, 11, 13-14, 20, 22.

Ενώ τα εξώφυλλα καταλαμβάνονται κατά μεγάλο μέρος από αρθρογραφία σχετικά με την εξωτερική πολιτική, τη διπλωματία και τα εσωτερικά, οι αναφορές στους πρόσφυγες ή σε σχέδια για την περίθαλψή τους αντιστοιχούν σε μικρότερα αποσπάσματα ή στις επόμενες σελίδες ²⁹. Αυτά περιορίζονται σε κλήσεις για διοργάνωση εράνων και δημοσίευση των ποσών που συλλέγονται με τις πρωτοβουλίες της Βασίλισσας³⁰ και του στέμματος³¹, τη σύσταση επιτροπής περιθάλψεως³² καθώς και σε ορισμένες σποραδικές καταγγελίες περί αισχροκέρδειας εις βάρος των προσφύγων³³. Σημαντική εξαίρεση αποτελούν δύο άρθρα, το «Δεν ετελείωσαν τα δεινά των προσφύγων»³⁴, στο οποίο ο συντάκτης αναρωτιέται γενικά τι μέλλει γενέσθαι με τους πρόσφυγες, και το «Ικεσίοι», όπου γίνεται αναφορά στη «Μικρασιάτιδα θυγατέρα» και την «Ελληνίδα μητέρα»³⁵. Στο άρθρο «Η υποδούλωση» χαρακτηρίζεται η Μικρασιατική Καταστροφή σαν «ατύχημα αποικιακόν»³⁶, για να λάβει καυστική απάντηση στο *Ελεύθερον Βήμα*³⁷ από τους «Αποίκους της Μ. Ασίας». Στη συνέχεια ο συντάκτης ανασκευάζει, επιμένει τελικά όμως, ότι «απέμεινεν άθικτος η μητρόπολις του ελληνισμού» και ύστερα, εκθέτοντας προβληματισμούς για το μέλλον της (Ανατολικής) Θράκης, γράφει ότι «η Θράκη δεν είναι Μικρασία... είναι η ηπειρωτική Ελλάς». Εδώ, διακρίνεται ίσως μία πεποίθηση που θα μπορούσε να λάβει άλλες διαστάσεις αργότερα, ότι δηλαδή οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας δεν εξισώνονται με τους Ελλαδίτες.

Γ. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ

Ο *Ριζοσπάστης* του Σεπτεμβρίου ασχολείται και αυτός με το προσφυγικό καθημερινά, αλλά σε άλλο ύφος. Οι περιγραφές του για την καταστροφή της Σμύρνης³⁸ δεν έχουν συναισθηματική χροιά, ίσα-ίσα κατηγορεί τις ελληνικές κυβερνήσεις για την επεκτατική τους πολιτική και ενδιαφέρεται, κατά δήλωσή του, μόνο για την επικράτηση της ειρήνης στους λαούς. Αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην έξοδο των χριστιανών από την Κωνσταντινούπολη λόγω του διάχυτου φόβου και της νευρικότητας³⁹, για τα προβλήματα των προσφύγων («θύματα της βενιζελογουναρικής πολιτικής» και «του ιμπεριαλισμού των Ελλήνων αστών»⁴⁰) και δίνει παράλληλα πολλές πληροφορίες για τη μεταφορά τους στην

²⁹ *Η Καθημερινή*, 6 και 8/9/1922, σ. 2.

³⁰ *Η Καθημερινή*, 5 και 6/9/1922, σ. 2.

³¹ Το ίδιο, 8/9/1922, σ. 2.

³² Το ίδιο, 9/9/1922, σ. 2.

³³ Το ίδιο, 8/9/1922, σ. 2.

³⁴ Το ίδιο, 22/9/1922, σ. 1.

³⁵ Το ίδιο, 4/9/1922 σ.1.

³⁶ Το ίδιο, 5/9/1922, σ. 1.

³⁷ Το ίδιο, 15/10/1922, σ. 3.

³⁸ *Ριζοσπάστης*, 1, 2 και 4/9/1922, σ. 1.

³⁹ Το ίδιο, 10 και 30/9/1922, σ. 2.

⁴⁰ Το ίδιο, 25/9/1922, σ. 1.

Ελλάδα⁴¹. Άλλα άρθρα αφορούν στην ειδική μέριμνα για την παραλαβή ορφανών από οικογένειες, την κατανομή προσφύγων στις επαρχίες⁴², τις προσπάθειες της υπηρεσίας περιθάλψεως Πειραιώς⁴³, τα νομοθετικά διατάγματα για την εγκατάσταση των προσφύγων σε επιταγμένα οικήματα⁴⁴ τους εράνους των Ελλήνων της Αμερικής⁴⁵, την αγγλική βοήθεια⁴⁶, την ανάληψη της μέριμνας των προσφύγων από την αμερικανική και αγγλική παροικία της Αθήνας⁴⁷ και το έργο της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού⁴⁸.

Ο *Ριζοσπάστης* δεν αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες με οίκτο όπως οι άλλες εφημερίδες και ειρωνεύεται τη φιλανθρωπία της αστικής τάξης, τονίζοντας ότι αυτά που γίνονται για τους πρόσφυγες δεν είναι ελεημοσύνη αλλά εκπλήρωση χρέους⁴⁹. Ως φιλοκομμουνιστική εφημερίδα προτείνει την επίδειξη «απροκατάληπτης» πολιτικής εκ μέρους των κομμάτων, ώστε να ξεπεράσουν τις κοινωνικές τους αγκυλώσεις και να στραφούν προς τη Σοβιετική Ένωση που είναι η μόνη σανίδα σωτηρίας. Έτσι μόνο θα σωθούν οι μειονότητες που παρέμειναν στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη από τον ιμπεριαλιστικό ζυγό της Ευρώπης⁵⁰.

Τα πρωτοσέλιδα του *Ριζοσπάστη* ακολουθούν μια ομοιόμορφη γραμμή που εκφράζει την πολιτική του θέση με απόλυτη συνέπεια και χωρίς την παράθεση κειμένων ελαφρού περιεχομένου, όπως συμβαίνει συχνά στις άλλες δύο εφημερίδες.

⁴¹ Το ίδιο, 17/9/1922, σ. 2.

⁴² Το ίδιο, 3/9/1922, σ. 2.

⁴³ Το ίδιο, 20/9/1922, σ. 2.

⁴⁴ *Ριζοσπάστης*, 27/9/1922, σ. 2.

⁴⁵ Το ίδιο, 22/9/1922, σ. 2.

⁴⁶ Το ίδιο, 14/9/1922, σ. 2.

⁴⁷ Το ίδιο, 17/9/1922, σ. 2.

⁴⁸ Το ίδιο, 10/9/1922, σ. 2.

⁴⁹ Το ίδιο, 16/9/1922, σ. 1.

⁵⁰ Το ίδιο, 4, 11 και 13/9/1922, σ. 1.

2.4. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Στα μέσα του Σεπτεμβρίου αρχίζει να απασχολεί τα πρωτοσέλιδα το στρατιωτικό κίνημα, η λεγόμενη «Επανάσταση του Στρατού και του Στόλου» των υποστρατήγων Πλαστήρα και Γονατά και του πλοιάρχου Φωκά και η παραίτηση του βασιλιά, που επισκιάζουν τις προσφυγικές ειδήσεις, οι οποίες υποβιβάζονται στις εσωτερικές σελίδες όλων των εφημερίδων.

Η *Καθημερινή* είναι θετική απέναντι στο κίνημα σε όλα της τα πρωτοσέλιδα⁵¹ και το βλέπει να καλύπτει το χάσμα του διχασμού. Δημοσιεύει όμως σε πρωτοσέλιδο τη φωτογραφία του νέου βασιλιά Γεωργίου Β΄ και όχι αυτή του Πλαστήρα ή του Γονατά που δημοσιεύει το *Ελεύθερον Βήμα* τις ίδιες ημερομηνίες⁵². Υπάρχει επίσης ενδιαφέρον για τις συζητήσεις για την ειρήνη μεταξύ των Συμμάχων και της Τουρκίας⁵³, καθώς και για την τύχη της Θράκης στο άρθρο «Η υπόμνησις»⁵⁴. Παράλληλα, η αρθρογραφία της στρέφεται κατά των βενιζελικών μηχανορραφιών και της «βενιζελικής συνομοσίας»⁵⁵.

Το Επαναστατικό Κίνημα κατέχει εξέχουσα θέση στο *Ελεύθερον Βήμα* με σειρά πρωτοσέλιδων αποκλειστικά αφιερωμένων σε αυτό και τον τρόπο διοργάνωσής του⁵⁶. Αρχίζουν τώρα οι καταγγελίες για τους υπεύθυνους της Μικρασιατικής Καταστροφής, όπως φαίνεται στο πρωτοσέλιδο βαρυσήμαντο άρθρο με τίτλο «Η Μικρά Ασία υπήρχε τρόπος να σωθεί αλλά το καταλυθέν καθεστώς αντέδρασε»⁵⁷. Σε αυτό παρατίθενται αποσπάσματα εγγράφων με συμβουλές του Βενιζέλου για το πώς έπρεπε να δράσουν οι ελληνικοί και άλλοι χριστιανικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας σε κίνημα που σχεδίαζαν κατά των Τούρκων σχετικά με το οποίο τον είχε ενημερώσει ο Πατριάρχης Μελέτιος. Στο θέμα αυτό αναφέρεται και ο ίδιος ο Πατριάρχης Μελέτιος σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο σχετικά με τη στάση του αρμοστή Σμύρνης Στεργιάδη⁵⁸. Ήδη ακούγονται φωνές για επάνοδο του Βενιζέλου, ώστε να σωθεί η πατρίδα⁵⁹.

⁵¹ *Καθημερινή*, 15, 16, 17/9/1922, σ. 1.

⁵² *Ελεύθερον Βήμα*, 14 και 15/9/1922, σ. 1.

⁵³ *Καθημερινή*, 15/9/1922, σ. 4.

⁵⁴ Το ίδιο, 17/9/1922, σ. 1.

⁵⁵ Το ίδιο, 11/9/1922, σ. 1.

⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 14, 15, 20 και 21/9, σ. 1.

⁵⁷ Το ίδιο, 21/9/1922, σ. 1.

⁵⁸ Το ίδιο, 22/9/1922, σ. 1.

⁵⁹ Το ίδιο, 14/9/1922, σ. 3.

Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται στο Επαναστατικό Κίνημα⁶⁰, αλλά παροτρύνει το λαό να μην ενδώσει σε αυτό εάν δεν αποδειχθεί ότι έχει λαϊκή βάση⁶¹. Το χαρακτηρίζει σαν μια επίθεση του βενιζελισμού, που εκπροσωπεί τη μεγαλοαστική τάξη κατά του «παλαιοκομματισμού των συντηρητικών, милитаристικών, βασιλόφρονων, φεουδαρχικών στοιχείων του τόπου». Σκοπός και των δύο αντιπάλων είναι η εκμετάλλευση της αγροτικής και εργατικής τάξης που πρέπει, κατά την εφημερίδα, να τεθεί υπό την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας⁶². «Η Ρωσία είναι ο κυριώτερος παράγων του Ανατολικού», γράφει ο *Ριζοσπάστης*⁶³.

⁶⁰ *Ριζοσπάστης*, 14, 15, 16 και 17/9/1922.

⁶¹ Το ίδιο, 16/9/1922.

⁶² Το ίδιο, 15/9/1922, σ. 1.

⁶³ Το ίδιο, 18/9/1922, σ. 1.

2.5. Η ΑΝΑΚΩΧΗ ΤΩΝ ΜΟΥΔΑΝΙΩΝ

Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να επέμβουν, αφού βέβαια είχαν συντελεστεί οι σφαγές και οι διωγμοί των χριστιανών. Στις 20 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου συνήλθαν στα Μουδανιά, μια κωμόπολη στη θάλασσα του Μαρμαρά, αντιπρόσωποι από τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία και την Ιταλία από τη μία πλευρά, και την Τουρκία από την άλλη. Οι όροι της Ανακωχής, οι οποίοι ελήφθησαν χωρίς την παρουσία της Ελλάδας, προέβλεπαν την απόδοση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία, την αποχώρηση του ελληνικού στρατού και την εγκαθίδρυση τουρκικής διοίκησης εντός 30 ημερών. Ανήμπορη να αντιδράσει η Ελλάδα, δέχθηκε τους επαχθείς όρους χωρίς προσπάθεια αντιπαράθεσης που θα την έφερνε σε αντίθεση με τις Μεγάλες Δυνάμεις και θα υπέσκαπτε την ίδια την εθνική της υπόσταση⁶⁴. Σε περίπτωση που η Ελλάδα θα πρόβαλλε αντιρρήσεις για την συνθήκη, οι συμμαχικοί στόλοι θα απέκλειαν τα λιμάνια της⁶⁵.

Η Ελλάδα αναγκάστηκε να υποχωρήσει γιατί είχε απόλυτη ανάγκη της οικονομικής βοήθειας των Συμμάχων, μετά την έλευση 700 χιλιάδων προσφύγων μέσα σε λίγες ημέρες⁶⁶. Από την άλλη πλευρά, αν η Ελλάδα αντιδρούσε με πόλεμο, όπως πολλοί ζητούσαν, σύμφωνα με όσα γράφονταν στις εφημερίδες, θα προέβαλαν οι Τούρκοι επίμονα τις δυσθεώρητες πολεμικές απαιτήσεις που είχαν ήδη διατυπώσει⁶⁷. Οι εν λόγω απαιτήσεις περιελάμβαναν παράδοση του μισού ελληνικού στόλου, που θα άφηνε έκθετα τα νησιά του Βορείου Αιγαίου και αποζημίωση 4 δις. χρυσά φράγκα που η Ελλάδα δεν είχε να δώσει⁶⁸. Οι Σύμμαχοι, ακόμα και η Μ. Βρετανία, αναγκάστηκαν να τηρήσουν θέση μετριοπαθή, προκειμένου να επέλθει μια ειρηνική διευθέτηση⁶⁹.

Στην Ανακωχή δεν συμπεριελήφθη όρος για την προστασία των μειονοτικών πληθυσμών ή για χορήγηση αμνηστείας σε όσους παραδίδονταν στον τουρκικό στρατό. Επίσης δεν δόθηκε καμία εγγύηση για τους ελληνικούς, άμαχους πληθυσμούς που τα τουρκικά στρατεύματα είχαν συλλάβει⁷⁰. Για τον λόγο αυτό, οι Ανατολικοθρακιώτες ακολούθησαν

⁶⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2014, σ. 167.

⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/9/1922, σ. 3.

⁶⁶ Συρίγος, ό.π., σ. 40.

⁶⁷ Το ίδιο.

⁶⁸ Το ίδιο.

⁶⁹ Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, ό.π., σ. 167.

⁷⁰ Συρίγος, ό.π., σ. 38.

πανικόβλητοι τον ελληνικό στρατό κατά την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης⁷¹. Το διαβάζουμε άλλωστε και στο *Ελεύθερον Βήμα* σε μονόστηλο με τίτλο «Αθρόα φυγή των Ελλήνων της Θράκης»⁷².

Ταυτόχρονα με την Ανακωχή των Μουδανιών, ξεκίνησε στη Λωζάνη συνδιάσκεψη για την ειρήνη⁷³, η οποία θα εκκινείτο μέσα στο πλαίσιο των εδαφικών διεκδικήσεων και συζητήσεων του θέματος της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, όπως αυτά τέθηκαν στα Μουδανιά⁷⁴.

⁷¹ Συρίγος, ό.π. σ. 39.

⁷² *Ελεύθερον Βήμα*, 28/9/1922, σ. 4.

⁷³ Συρίγος, ό.π., σ. 38.

⁷⁴ Το ίδιο, σ. 39.

2.6. Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ

A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Ήδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου γίνεται μνεία στο *Ελεύθερον Βήμα* των φόβων των Συμμάχων για την τύχη της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι θέλουν να μείνει ελληνική⁷⁵. Η αρθρογραφία του *Ελεύθερου Βήματος* για πιθανή απώλεια της Ανατολικής Θράκης αντανακλά τα έντονα συναισθήματα του ελληνικού λαού και κυρίως των στρατιωτικών. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Υπέρ βωμών και εστιών», ο υποστράτηγος Θ. Πάγκαλος γράφει ότι «αν δεν σώσωμεν την Θράκην σήμερον θα απολέσωμεν αύριο την Μακεδονίαν, την Καβάλαν και την Θεσσαλονίκη»⁷⁶.

Τελικά οι Σύμμαχοι, για λόγους ιδίων συμφερόντων, αποδέχθηκαν την τουρκική κυριαρχία επί της Θράκης υπό τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών⁷⁷, ενώ η Αγγλία συμφώνησε για την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης⁷⁸. Ο Θ. Πάγκαλος γράφει σε έντονο πρωτοσέλιδο άρθρο: «Εάν χάνωμεν την Θράκην, την χάνομεν διότι ΔΕΝ ΘΕΛΟΜΕΝ ΝΑ ΤΗΝ ΚΡΑΤΗΣΩΜΕΝ»⁷⁹. Στο ίδιο φύλλο ο Συνταγματάρχης Ι. Καλογεράς προτρέπει στο άρθρο του «Να καταρτίσωμεν στρατόν» να πολεμήσει η Ελλάδα για την Ανατολική Θράκη και να μείνουν «μακράν οι λιπόψυχοι και μη πιστεύοντες εις την δύναμιν, ην εγκλείομεν εν ταις σπλάγχχναις ημών»⁸⁰.

Οι θράκες αντιπρόσωποι, εξάλλου, απευθύνουν μακροσκελή έκκληση προς τον αγγλικό Τύπο να μην επιτρέψουν οι Σύμμαχοι την παράδοση του τόπου τους⁸¹. Αυτή τη στάση τηρεί και ο υποστράτηγος Πλαστήρας, όταν διαβεβαιεί τον θρακικό λαό ότι «Η Θράκη δεν θα δοκιμάση δουλείαν»⁸². Χαρακτηριστικό είναι ότι οι Μουσουλμάνοι της Θράκης εδήλωσαν στη συμμαχική επιτροπή ότι προτιμούν να παραμείνουν υπό την ελληνική διοίκηση παρά να υπαχθούν στην κεμαλική⁸³.

Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του *Ελεύθερου Βήματος* με τίτλο «Η Καταδίκη της Θράκης» του Γεράσιμου Λύχνου αποδίδεται η απώλεια της Ανατολικής Θράκης στην κωνσταντινική

⁷⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/9/1922, σ. 1.

⁷⁶ Το ίδιο, 8/9/1922, σ. 1.

⁷⁷ Το ίδιο, 11/9/1922, σ. 1.

⁷⁸ Το ίδιο, 21/9/1922, σ. 1.

⁷⁹ Το ίδιο, 26/9/1922 σ. 1.

⁸⁰ Το ίδιο.

⁸¹ Το ίδιο, σ. 4.

⁸² Το ίδιο.

⁸³ Το ίδιο, 28/9/1922, σ. 4.

πολιτική και εφιστάται η προσοχή στη Δυτική Θράκη που κινδυνεύει η Ελλάδα να χάσει καθώς είναι «αφρούρητη»⁸⁴.

Άλλες ειδήσεις αναφέρουν ότι μερικοί Ανατολικοθρακιώτες επέστρεψαν στον πρώην τόπο τους για να μαζέψουν σιτηρά και δημιουργήθηκαν συμπλοκές με τους Τούρκους και ότι έξι Τούρκοι συνελήφθησαν για κλοπή δημητριακών ανηκόντων σε χριστιανούς⁸⁵. Ακολούθησαν λεηλασίες σε χωριά της περιφέρειας Σαράντα Εκκλησιών από τους Τούρκους και δολοφονίες Ελλήνων. Εν τω μεταξύ διαρπάζουν οι Βούλγαροι τις εγκαταληφθείσες ελληνικές οικίες. Οι τελευταίοι δολοφόνησαν Έλληνες χωροφύλακες στις Σαράντα Εκκλησιές⁸⁶.

Η παραχώρηση της Θράκης στην Τουρκία έγινε για να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα των Συμμάχων που ήταν η διατήρηση της στρατιωτικής κατοχής των Στενών⁸⁷. Η Ανατολική Θράκη θα μπορούσε να είχε κρατηθεί, γιατί είχε αξιόμαχο στρατό⁸⁸, όπως άλλωστε δείχνουν και τα πρωτοσέλιδα άρθρα του *Ελεύθερου Βήματος* παραπάνω, αλλά δεν το θέλησε ο Βενιζέλος για να μη φέρει σε σύγκρουση τη Μ. Βρετανία με την Τουρκία⁸⁹.

B. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

Ο *Ριζοσπάστης* γράφει σε άρθρο του με τίτλο «Οι Υπαίτιοι» ότι η απώλεια της Ανατολικής Θράκης «απεσβόλωσε» και τους πιο απαισιόδοξους και «κατέπληξε» τους πλέον αισιόδοξους. Ο λαός πρέπει να αναζητήσει τους υπαίτιους αυτής της συμφοράς, οι οποίοι βρίσκονται και στα δύο αστικά πολιτικά στρατόπεδα⁹⁰.

Η *Καθημερινή* εκφράζει την ανησυχία της για τους Έλληνες της Ανατολικής Θράκης⁹¹, την πικρία της για την ανακωχή στα Μουδανιά και την οργή της για τους Συμμάχους που μόνο τα συμφέροντά τους κοιτούν⁹². Προτρέπει στο άρθρο «Η Εκτέλεση» να ακολουθήσει η Επανάσταση τις παραινήσεις του υποστράτηγου Θ. Πάγκαλου και να διεκδικήσει τη Θράκη στρατιωτικά⁹³. Στο άρθρο της «Τα Τείχη»⁹⁴ γράφει ότι τα χάρτινα τείχη των Συνθηκών σχίζονται με τη λόγχη πριν ή μετά τον πόλεμο⁹⁵.

⁸⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/9/1922, σ. 1.

⁸⁵ Το ίδιο, 26/10/1922, σ.4.

⁸⁶ Το ίδιο, 31/10/1922, σ. 2.

⁸⁷ Συρίγος, ό.π., σ. 39.

⁸⁸ Το ίδιο.

⁸⁹ Το ίδιο.

⁹⁰ *Ριζοσπάστης*, 23/9/1922, σ. 1.

⁹¹ *Καθημερινή*, 2 και 14/10/1922.

⁹² Το ίδιο, 26/9/1922, σ. 1.

⁹³ *Καθημερινή*, 27/9/1922, σ. 1.

⁹⁴ Το ίδιο, 28/9/1922, σ. 1.

⁹⁵ Το ίδιο.

Κατηγορίες για την απώλεια της Θράκης εκτοξεύονται στο άρθρο «Ο Αυτόκλητος» κατά του Βενιζέλου, ο οποίος επηρεάζει την επαναστατική κυβέρνηση αν και δεν είναι μέλος της⁹⁶. Σε άλλο άρθρο με τίτλο «Η Εκτέλεσις»⁹⁷, ισχυρίζεται η *Καθημερινή* ότι δεν αντέδρασε η Ελλάδα στην απώλεια της Ανατολικής Θράκης όπως θα έπρεπε, διότι ανεφύησαν «πολλά προσκόμματα που ωφείλοντο εις απατηλές προσπάθειάς του ιδιοτελούς βενιζελισμού»⁹⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Βενιζέλο δεν τον αποκαλεί η *Καθημερινή* με το όνομά του αλλά ως τον «κύριο εν τη ξένη αντιπρόσωπον» ή με άλλους παρόμοιους χαρακτηρισμούς⁹⁹.

⁹⁶ *Η Καθημερινή*, 30/9/1922, σ. 1.

⁹⁷ Το ίδιο, 27/9/1922, σ. 1.

⁹⁸ Το ίδιο.

⁹⁹ Το ίδιο, 22/9/1992, σ. 1.

2.7. ΘΕΣΗ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΡΑΚΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Η θέση του Βενιζέλου στο θέμα της Ανατολικής Θράκης αντανακλά και τη θέση του στο θέμα της Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών αργότερα στη Διάσκεψη της Λωζάνης. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του *Ελεύθερου Βήματος* διαβάζουμε ότι, ο Βενιζέλος «πεισθείς τελειωτικώς περί του αδυνάτου της σωτηρίας της Θράκης αγωνίζεται ΔΙΑ ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ προσπαθών ΝΑ ΕΠΙΤΥΧΗ ΠΡΟΘΕΣΜΙΑΝ ώστε να δυνηθούν οι Χριστιανοί κάτοικοι να αποχωρήσουν ησύχως προς την Δυτικήν Θράκην και την Μακεδονίαν» παίρνοντας μαζί και την κινητή τους περιουσία¹⁰⁰. Η παράδοση της Θράκης θα γινόταν πρώτα στους Συμμάχους, οι οποίοι θα την παρέδιδαν στη συνέχεια στους Τούρκους¹⁰¹. Σε άλλο, σύντομο άρθρο της ίδιας εφημερίδας, διαβάζουμε ότι ο Βενιζέλος προβαίνει στις απαραίτητες ενέργειες για τη διασφάλιση των περιουσιών των Ανατολικοθρακών¹⁰².

Σε επιστολή του στους «*Times*» του Λονδίνου με τίτλο «Δεν ήλθον ως εχθρός», περιγράφει ο Βενιζέλος την τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης με τα μελανότερα χρώματα, εάν παρεδίδοντο κατευθείαν στην τουρκική διοίκηση. Θυμίζει επίσης ότι η πολιτική της εκδιώξεως των χριστιανών από την Ανατολική Θράκη είχε ήδη αρχίσει πριν από τον πόλεμο. Με τη συνθήκη του 1913 μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας, η δεύτερη κατόρθωσε να πετύχει τη μετακίνηση βουλγαρικών πληθυσμών από την Ανατολική Θράκη, ενώ την άνοιξη του 1914 άρχισε να απελαύνει τους ελληνικούς πληθυσμούς¹⁰³. Η επισήμανση αυτή του Βενιζέλου είναι από τις λίγες περιπτώσεις όπου δηλώνεται σαφώς η τακτική εθνοκάθαρσης της Τουρκίας εις βάρος των χριστιανικών πληθυσμών.

Συνεχίζοντας στην ίδια επιστολή, παρουσιάζει ο Βενιζέλος και τον κίνδυνο που θα διέτρεχαν οι 900 χιλιάδες Έλληνες και Αρμένιοι της Κωνσταντινούπολης καθώς και οι 150 χιλιάδες εναπομείναντες Μικρασιάτες, αν είχε εγκατασταθεί η τουρκική διοίκηση στην Ανατολική Θράκη πριν από την υπογραφή της ειρήνης.

Αξίζει να αναφερθεί ότι για πρώτη φορά διαβάζουμε στο *Ελεύθερον Βήμα* τη λέξη «ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ». Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ειδοποίησε τον λόρδο Curzon, αρχηγό της

¹⁰⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/9/1922, σ. 1.

¹⁰¹ Συρίγος, ό.π., σ. 39.

¹⁰² *Ελεύθερον Βήμα*, 26/9/1922, σ. 3.

¹⁰³ Το ίδιο, 29/9/1922, σ. 1.

βρετανικής αντιπροσωπείας για τη Διάσκεψη της Ειρήνης και υπουργό των Εξωτερικών, ότι θα προσπαθούσε να επιτύχει το δικαίωμα της ανταλλαγής των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας¹⁰⁴.

¹⁰⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/9/1922, σ. 3.

2.8. ΣΤΕΓΑΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Α. ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

Η στέγαση και η περίθαλψη των προσφύγων απασχόλησε έντονα τις εφημερίδες για μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁰⁵ με αναφορές στις πρωτοβουλίες της βασίλισσας και του στέμματος¹⁰⁶. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι το θέμα αυτό καταλαμβάνει τις εσωτερικές σελίδες σε μονόστηλα, ενώ στην πρώτη σελίδα συχνά εμφανίζονται άρθρα ελαφρού περιεχομένου αντί της σημαντικής πολιτικής επικαιρότητας.

Ήδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε μέριμνα για τους πρόσφυγες ως προς τον ιματισμό και τη στέγασή τους με την επίταξη αποθηκών στο Μοσχάτο από το υπουργείο Περιθάλψεως και διενέργεια εράνων¹⁰⁷. Φαίνεται ωστόσο πως ήταν τόσο τεράστιες οι ανάγκες τους, ώστε τα μέτρα άργησαν να αποδώσουν. Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών (από τούδε ΚτΕ), 70 χιλιάδες πρόσφυγες πέθαναν τον πρώτο χειμώνα της αφίξεώς τους στην Ελλάδα από κακουχίες και ασιτία¹⁰⁸.

Σε μια από τις λίγες περιπτώσεις που καταχωρείται το θέμα της περίθαλψης των προσφύγων στην πρώτη σελίδα των εφημερίδων, σε άρθρο του *Ελεύθερου Βήματος* με τίτλο «Πρόσφυγες εις τον Πειραιά: Πού διαιτώνται και πού ζουν», περιγράφονται με τα μελανότερα χρώματα οι συνθήκες διαβίωσής τους και η έλλειψη ακόμα και του ψωμιού¹⁰⁹. Υπήρχε όμως η υποψία στην κυβέρνηση ότι η βοήθεια ιδιωτών και ιδιωτικών φορέων προς τους πρόσφυγες μπορεί να είχε πολιτικό κίνητρο και την απαγόρευε¹¹⁰.

Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται επίσης στην περίθαλψη των προσφύγων¹¹¹, σχολιάζει όμως ότι οι πρόσφυγες είναι «κολότελα εκτεθειμένοι στο κρύο και την ακαθαρσία»¹¹².

¹⁰⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/9/1922, σ. 3, 5/9/1922, σ. 4, 4/9/1922, σ. 4 και 22/9/1922, σ. 3.

¹⁰⁶ *Καθημερινή*, 5, 6, 8/9/1922, σ. 2 και 9/9/1922. *Ριζοσπάστης*, ό.π., 10/9/1922, σ. 2.

¹⁰⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/9/1922, σ. 4.

¹⁰⁸ Συρίγος, ό.π., σ. 98.

¹⁰⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 13/9/1922, σ. 1.

¹¹⁰ Ο πατέρας της Πηνελόπης Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκης, έστειλε στην κόρη του από το εξωτερικό ένα σημαντικό ποσό για να το διαθέσει υπέρ των προσφύγων. Όταν η Δέλτα πληροφορήθηκε για την άφιξη των προσφύγων στον Πειραιά πήγε να τους επισκεφθεί. Στη θέα όλων αυτών των δυστυχών που φώναζαν «Ψωμί! Ψωμί!» ζήτησε από έναν αρτοποιό της περιοχής να τους διανείμει ένα καρότσι γεμάτο ψωμιά. Η αστυνομία όμως που επόπτευε δεν της το επέτρεψε. Όταν ζήτησε τον λόγο από τον αρμόδιο έλαβε την διστακτική απάντηση: «Με συγχωρείτε, κυρία Δέλτα, αλλά ξέρετε, η θέση της κυβερνήσεως είναι δύσκολη, δε θέλει βενιζελική προπαγάντα...». Στη συνέχεια του διαλόγου αποκαλύφθηκε ότι σε κανένα δεν έδιναν άδεια για βοήθεια, ούτε καν στο Αμερικανικό YMCA, τη γνωστή XAN, που ήθελε να διανείμει καθημερινό συσσίτιο στους πρόσφυγες. *Αρχείο της Πηνελόπης Δέλτα*, ό.π., σσ. 123-124.

¹¹¹ *Ριζοσπάστης*, 10/9/1922, σ. 2.

¹¹² Το ίδιο, 25/9/1922, σ. 2.

B. ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

Πρώτιστη ήταν η έκκληση για ρουχισμό, ξυλεία και εμβόλια, όπως ανακοινώνει η Κεντρική Επιτροπή Προσφύγων στο *Ελεύθερον Βήμα*¹¹³. Η Κεντρική Επιτροπή θα καταρτίσει υποεπιτροπές σε όλους τους νομούς για βοήθεια των προσφύγων.

Η αμερικανική βοήθεια έχει προ πολλού παρασχεθεί γενναιόδωρα στην Ελλάδα, όπως θα δούμε παρακάτω, γεγονός για το οποίο η Ελλάδα εκφράζει τη βαθειά της ευγνωμοσύνη¹¹⁴.

Από τις αρχές Οκτωβρίου άρχισαν οι ενέργειες του υπουργείου Περιθάλψεως για τους πρόσφυγες. Στην ίδια εφημερίδα, διαβάζουμε σχετικές ειδήσεις: Υπογράφεται νομοθετικό διάταγμα για την αναγκαστική στέγαση των προσφύγων δια της επιτάξεως ακατοίκητων και κατοικημένων οικημάτων. Οι διευθυντές των χαρτοπαικτικών λεσχών πρότειναν να προσφέρουν άλλα οικήματα, αναλόγου χωρητικότητας, αντί των λεσχών¹¹⁵. Το εθνικό συμβούλιο των Ελληνίδων γυναικών αναλαμβάνει την περίθαλψη αναξιοπαθούντων οικογενειών¹¹⁶. Το Δημοτικό Θέατρο Πειραιώς επιτάσσεται για στέγαση των προσφύγων¹¹⁷, το ίδιο και ορισμένες μονές¹¹⁸.

Παρουσιάζονται τα μέτρα που έλαβε ο υπουργός Περιθάλψεως Δοξιάδης για τη στέγαση των προσφύγων στη Μακεδονία. Σε τουρκικά χωριά της Μακεδονίας τη φιλοξενία και διατροφή των προσφύγων ανέλαβαν οι αλλόθρησκοι κάτοικοι. Σε ελληνικά οι ντόπιοι ομόθρησκοι πληθυσμοί. Διετάχθη επίσης η σύμπτυξη των δημοσίων υπηρεσιών προς εξεύρεση χώρου για τη στέγασή τους και η εκμετάλλευση κάθε δημοσίου οικήματος. Οι κάτοικοι της Μακεδονίας φάνηκαν, λέει ο Δοξιάδης, πολύ πιο φιλόξενοι από της Αθήνας. Μεγάλο όμως πρόβλημα έχουν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί της Ανατολικής Θράκης, (προφανώς κατά την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης), επισημαίνει ο ίδιος, οι οποίοι δεν βρίσκουν στέγη στη διαδρομή τους¹¹⁹.

Ο αριθμός των προσφύγων ήταν τόσο μεγάλος και τα μέτρα σε τόσο αρχικό στάδιο (στο στάδιο του σχεδιασμού), ώστε έμοιαζαν σταγόνα εν τω ωκεανώ: έγγραφο της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών προς το υπουργείο Περιθάλψεως εκθέτει με τους χειρότερους χαρακτηρισμούς τη «φρικτή κατάστασιν» των προσφύγων από απόψεως

¹¹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/10/1922, σ. 3.

¹¹⁴ Το ίδιο, σ. 1.

¹¹⁵ Το ίδιο, 7/10/1922, σ. 4.

¹¹⁶ Το ίδιο.

¹¹⁷ Το ίδιο, 15/10/1922, σ. 4.

¹¹⁸ Το ίδιο, 31/10/1922, σ. 4.

¹¹⁹ Το ίδιο, 16/10/1922, σ. 4.

υγιεινής και ζητεί να του υποδειχθεί ο κατάλληλος τρόπος για να λάβει τα δέοντα μέτρα¹²⁰. Η εφημερίδα σχολιάζει επίσης με συμπόνοια ότι στον σταθμό της Ομόνοιας παραμένουν για αρκετές ημέρες οικογένειες απόρων προσφύγων¹²¹.

Στην *Καθημερινή* γίνονται αναφορές στη γενικότερη κατάσταση του πληθυσμού και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης λόγω έλλειψης στέγασης¹²², καθώς και εκκλήσεις για συγκέντρωση χρημάτων υπέρ των προσφύγων. Δίνεται η πληροφορία ότι από τους 20 χιλιάδες πρόσφυγες στεγάστηκαν οι 16 χιλιάδες και οι υπόλοιποι διαμένουν σε ανοιχτούς χώρους. Μια σύντομη είδηση περιγράφει την καταιγίδα που έπληξε τον Πειραιά την προηγούμενη ημέρα. Οι πρόσφυγες που διαβιούν στην ύπαιθρο καταβράχθηκαν και εισέβαλαν στο Δημαρχείο, το οποίο μετετράπη σε «επαρχιακό χανίο». Ο χαρακτηρισμός είναι σίγουρα μειωτικός για τους πρόσφυγες και εκφράζει έλλειψη συμπόνοιας προς αυτούς¹²³.

Γίνεται αναφορά στην απολύμανση του Πειραιά λόγω συνωστισμού των προσφύγων με πρωτοβουλία της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων¹²⁴. Επίσης στη λειτουργία της νέας υπηρεσίας του υπουργείου Περιθάλψεως υπό την ονομασία «Διεύθυνσις Υπηρεσίας Προσφύγων Αθηνών», η οποία θα εγκατασταθεί στα παλιά ανάκτορα. Σκοπός της θα είναι η στέγαση και ιατρική αρωγή των προσφύγων, η έκδοση πιστοποιητικών και βιβλιαρίων για πληρωμή επιδόματος και ό,τι άλλο αφορά τους πρόσφυγες της Αθήνας¹²⁵. Οι αναγνώστες πληροφορούνται επίσης ότι επιτάχθηκαν τα θέατρα «Ολύμπια» και «Εθνικό» της Αθήνας¹²⁶.

Στον *Ριζοσπάστη*, παράλληλα με τις παραπάνω ειδήσεις, πληροφορούμεθα ότι το κράτος είχε φροντίσει να αγοράσει σιτηρά για τους πρόσφυγες, ενώ περαιτέρω βοήθεια 40 εκ. δολλαρίων για προμήθεια τροφίμων υποσχέθηκε να επιτύχει ο Νάνσεν, Ύπατος Αρμοστής της ΚτΕ για τους Πρόσφυγες¹²⁷. Σχολιάζοντας την είδηση ότι θα καταφθάσουν άλλες 800 χιλιάδες πρόσφυγες, γράφει η εφημερίδα: «Εκεί που μόνον εμείς δεν χωρούμεν να ζήσωμεν, ήλθον και θα έλθωσιν και άλλοι»¹²⁸. Η άφιξη των προσφύγων σχολιάζεται σαν

¹²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1922, σ. 4.

¹²¹ Το ίδιο, 27/10/1922, σ. 4.

¹²² *Καθημερινή*, 1/10/1922, σ. 3, 2/10/1922, σ. 3, 15/10/1922, σ. 3.

¹²³ Το ίδιο, 2/10/1922, σ. 3.

¹²⁴ Το ίδιο, 1/10/1922, σ. 3.

¹²⁵ Το ίδιο, σ. 3.

¹²⁶ Το ίδιο, 3/10/1922, σ. 2.

¹²⁷ *Ριζοσπάστης*, 11/10/1922, σ. 2.

¹²⁸ Το ίδιο, 24/10/1922, σ. 2.

να ήταν μια ελεύθερη επιλογή τους και σαν να μην έφερε η Ελλάδα καμμία ευθύνη για την καταστροφή τους.

Γ. ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Οι συνθήκες διαβιώσεως των προσφύγων στην Αθήνα εξακολουθούν να είναι άθλιες, όπως γράφουν οι εφημερίδες. Στη στήλη «Ελεύθερον Βήμα» της ομώνυμης εφημερίδας διαβάζουμε: «πενθεί η καρδιά μας στο θέαμα χιλιάδων προσφύγων κοιμωμένων εις υγράς αποθήκας...». Η εξάπλωση επιδημιών απασχολεί επίσης τη στήλη και προτείνεται η δημιουργία υφυπουργείου Περιθάλψεως για τις υπηρεσίες Υγείας. Καταγράφονται 15.000 θάνατοι από φυματίωση ετησίως, έναντι 9.000 προ του 1909. Τέλος, παρέχεται η πληροφορία ότι θα παρασχεθούν ξύλινα παραπήγματα για σχολεία που τώρα στεγάζουν πρόσφυγες και δεν λειτουργούν¹²⁹.

Η συρροή προσφύγων στην Αθήνα είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο υπουργός Περιθάλψεως τηλεγραφεί στην Κωνσταντινούπολη να μη φεύγουν άλλοι για Αθήνα, Κρήτη και Βόλο. Οι πλοίαρχοι παραβάτες θα διώκονται. Ορίζει εναλλακτικούς προορισμούς, όπως τα Επτάνησα¹³⁰.

Ενδεικτικά σταχυολογούνται μερικές ειδήσεις και αναφορές σε κρατικά μέτρα για την περίθαλψη των προσφύγων: Θα εισαχθεί πρόσθετη φορολογία σε κάθε τόνο εισαγομένων προϊόντων και το σχετικό εισόδημα θα διατίθεται για τους πρόσφυγες. Με αίτημα του υπουργείου Περιθάλψεως θα αποστείλει το υπουργείο Στρατιωτικών 500 χιλιάδες οκάδες χόρτου για τα κτήνη των προσφύγων Θράκης που μετοίκησαν στη Μακεδονία. Κοινοποιείται η έκδοση δανείου 2 εκ. δραχμών από το Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης και την Εθνική Τράπεζα για στέγαση των προσφύγων, σε συνέχεια προηγούμενου με το ίδιο ποσό¹³¹.

Η κατάσχεση των χρημάτων των ελληνικών τραπεζών στη Σμύρνη καθώς και άλλων ιδρυμάτων, παρότι αποτελεί συγκλονιστική είδηση, περνά στην 4η σελίδα σε ένα σύντομο μονόστηλο¹³².

¹²⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 19/11/1922, σ. 3.

¹³⁰ Το ίδιο, 14/11/1922, σ. 4.

¹³¹ Το ίδιο, 10/11/1922, σ. 4.

¹³² Το ίδιο, 15/11/1922, σ. 4.

Δημοσιεύονται ανακοινώσεις με διάφορες πληροφορίες, π.χ. για την αποστολή 5 χιλιάδων ορφανών του Πόντου στην Αιδηψό και 5 χιλιάδων στο Λουτράκι, ή ότι η αποκομιδή νεκρών προσφύγων θα γίνεται εντός εικοσιτετραώρου, καθώς και ειδοποιήσεις για εισαγωγή ενδιαφερόμενων προσφυγόπαιδων ως ναυτόπαιδες στη Ναυτική Σχολή Πόρου¹³³ ή για αποστολή αλεύρων σε διάφορες πόλεις, οι οποίες κατονομάζονται¹³⁴.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Πολλά παράπονα γράφονται στην *Καθημερινή* για την οικονομική δυσπραγία των πολιτών και κατ' επέκταση των προσφύγων και τις ελλείψεις σε τρόφιμα, κυρίως σίτου, σε άρθρα όπως «Το Συνάλλαγμα»¹³⁵ και «Το ψωμί»¹³⁶. Επίσης η αισχροκέρδεια παρουσιάζεται σαν ένα ακόμα σημαντικό πρόβλημα.

Τα άρθρα για τους πρόσφυγες αναφέρονται στον κίνδυνο εξάπλωσης λοιμωδών νόσων λόγω του συνωστισμού τους στα αστικά κέντρα και προτείνεται η μετακίνησή τους στην επαρχία, στα σύντομα σχόλια «Κίνδυνος» και «Εξυγίανση»¹³⁷. Αναφορές επίσης γίνονται στην υποχρεωτική στέγασή τους στο άρθρο με τίτλο «Η στέγασις»¹³⁸, αρκεί να μη γίνει πολιτική εκμετάλλευση του μέτρου (εννοεί από τους βενιζελικούς).

Προς τα τέλη του μήνα εμφανίζεται μια θεματολογία για τους πρόσφυγες που λογικά συσχετίζεται με την ταυτόχρονη εμφάνιση πλήθους αναφορών στα οικονομικά προβλήματα της χώρας. Σε αυτή διακρίνεται και μια πιο επιθετική στάση από μέρους της εφημερίδας. Δύο ενδεικτικά άρθρα τιτλοφορούνται «Να εργασθούν», όπου ζητείται από τους πρόσφυγες να αναζητήσουν πιο ενεργά εργασία («ας κινηθούν και αυτοί ολίγον εις εργασίας»¹³⁹) ή «να αναζητήσουν εργασία στην επαρχία»¹⁴⁰. Διακριτικά τους στιγματίζει ως καταχραστές της επιδοματικής πολιτικής στο σχόλιο «Επιδόματα και επιδόματα»¹⁴¹ και παραπονείται για την καταβολή επιδομάτων στους πρόσφυγες ενώ υπάρχει καθυστέρηση πληρωμών στους στρατιωτικούς. Θεωρεί ως βασικούς συμβάλλοντες στη συναλλαγματική υπερτίμηση τους πρόσφυγες, αν και στο ακόλουθο σχόλιο του ίδιου φύλλου με τίτλο «Ποίοι πταίουν» κατηγορείται το κράτος για την κατάσταση αυτή¹⁴².

¹³³ *Καθημερινή*, 22/11/1922, σ. 3.

¹³⁴ Το ίδιο, 27/11/1922, σ. 4.

¹³⁵ Το ίδιο, 24/11/1922, σσ. 1, 4.

¹³⁶ Το ίδιο, 11/11/1922, σ. 1.

¹³⁷ Το ίδιο, 7/11/1922, σ. 1.

¹³⁸ Το ίδιο, 24/11/1922, σ. 1.

¹³⁹ Το ίδιο, 25/11/1922, σ. 1.

¹⁴⁰ Το ίδιο, 28/11/1922, σ. 1.

¹⁴¹ Το ίδιο, 7/11/1922, σ. 1.

¹⁴² Το ίδιο, 7 και 9/11/1922, σ. 1.

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

Ως σοβαρό πρόβλημα της εποχής αναδεικνύεται η επισιτιστική ανάγκη του λαού. Στο σχόλιο «Το ψωμί του λαού», αναφέρεται ότι οι άνθρωποι ποδοπατούνται για λίγο ψωμί¹⁴³. Η περιθάλψη των προσφύγων απασχολεί έντονα την εφημερίδα¹⁴⁴ καθώς και η στέγάσή τους. Προτείνει δε να γίνει επίταξη και στις βίλες των νεόπλουτων και όχι μόνο στα σπίτια της μικροαστικής τάξης¹⁴⁵.

Δ. ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Το ενδιαφέρον για τους πρόσφυγες στρέφεται τώρα στη διάρθρωση των δημοσίων υπηρεσιών, όπως στη δημιουργία Ανωτάτης Διοίκησης Προσφύγων στο υπουργείο Περιθάλψεως¹⁴⁶.

Στο άρθρο του Κλεισθένη Φιλάρετου στη στήλη «Ελεύθεροι Γνώμαι» της ίδιας εφημερίδας¹⁴⁷, προτείνεται να μελετήσουν τα υπουργεία Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας και Συγκοινωνιών σχέδιο για τη μόνιμη εγκατάσταση και δημιουργία παραγωγικής εργασίας για τους πρόσφυγες, ώστε να αποφευχθεί ο παρασιτισμός (μεταπράτες ή μικροπωλητές). Υπάρχει χώρος, γιατί η Ελλάδα δεν έχει βιομηχανία και είναι αραιοκατοικημένη. Το πρόβλημα είναι ότι δεν υπάρχουν άνδρες πρόσφυγες 18-45 ετών, γράφει. Αρχίζει να συζητείται πλέον η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα.

Άλλη πληροφορία είναι ότι ιδρύονται δύο υφυπουργεία στο υπουργείο Περιθάλψεως, καθώς και ότι διακόπτεται το προσφυγικό επίδομα από το νέο έτος, διότι έχουν αποκατασταθεί οι περισσότεροι πρόσφυγες σε εργασίες¹⁴⁸.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Τον Δεκέμβριο του 1922 η εφημερίδα ασχολείται αποκλειστικά σχεδόν με τις διεργασίες στη Διάσκεψη της Λωζάνης, με τα σχετικά κείμενα να εμφανίζονται σχεδόν σε κάθε πρωτοσέλιδο. Επίσης, παρατηρείται έντονη αρθρογραφία σχετικά με τα οικονομικά, τα

¹⁴³ Ριζοσπάστης, 6/11/1922, σ. 2.

¹⁴⁴ Ριζοσπάστης, 25/11/1922, σ. 2.

¹⁴⁵ Το ίδιο, 16/11/1922, σ. 2, 19/11/1922, σ. 2 και 25/11/1922, σ. 2.

¹⁴⁶ Ελεύθερον Βήμα, 1/12/1922, σ. 4.

¹⁴⁷ Το ίδιο, 7/12/1922, σ. 1.

¹⁴⁸ Το ίδιο, 12/12/1922, σ. 4.

οποία επηρεάζουν και τους πρόσφυγες, τις ελλείψεις¹⁴⁹ και την αύξηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας¹⁵⁰.

Το θέμα των προσφύγων περιορίζεται πλέον σε ελάχιστα άρθρα που σχετίζονται με την υγειονομική κατάσταση. Σε ένα από αυτά ζητείται από τους πρόσφυγες που στεγάζονται στην οδό Σταδίου να μη χύνουν λήμματα στον δρόμο γιατί βλάπτουν την υγεία και την ευπρέπεια των λοιπών κατοίκων της περιοχής.¹⁵¹ Η *Καθημερινή* αντιμετωπίζει υπεροπτικά το ζήτημα των προσφύγων γιατί την απασχολεί η ευπρέπεια και όχι η λύση του συγκεκριμένου προβλήματος.

Κάνει επίσης η εφημερίδα αναφορά στη διευθέτηση της εγκατάστασης προσφύγων στη δυτική Θράκη¹⁵² και στη δυνατότητα μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες κατόπιν σχετικού ψηφίσματος του Κογκρέσου¹⁵³.

¹⁴⁹ *Καθημερινή*, 27/12/1922, σ. 1.

¹⁵⁰ Το ίδιο, 10/12/1922, σ. 3.

¹⁵¹ *Καθημερινή*, 15/12/1922, σ. 1.

¹⁵² Το ίδιο, 5/12/1922, σ. 3.

¹⁵³ Το ίδιο, 31/12/1922, σ. 1.

2.9. ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

A. ΝΑΝΣΕΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Ο Νορβηγός Φρίντγιφ Νάνσεν υπήρξε ο άνθρωπος που έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διευθέτηση του προσφυγικού ζητήματος από τη θέση του Υπατου Αρμοστή της ΚτΕ για τους Πρόσφυγες¹⁵⁴. Υπό την ιδιότητά του αυτή ο Νάνσεν βοήθησε αποτελεσματικά τους πρόσφυγες, γιατί ευαισθητοποίησε τη διεθνή γνώμη για τις τεράστιες ανάγκες τους και προκάλεσε τη θετική ανταπόκριση πολλών ξένων φορέων και ιδιωτών.

Περιγράφοντας την κατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων σε αναφορά του προς την ΚτΕ, ο Νάνσεν γράφει ότι οι πρόσφυγες φορούσαν ακόμη τα καλοκαιρινά ρούχα με τα οποία έφυγαν. Για τον λόγο αυτό τόνιζε πόσο απαραίτητα είναι τα ρούχα και οι κουβέρτες ώστε να ανταπεξέλθουν στο ψύχος του χειμώνα, καθώς και η στέγη, δεδομένου ότι πολλοί δεν διαθέτουν καθόλου χρήματα. Άλλη μάστιγα ήταν οι επιδημίες, όπως η ευλογιά, ο τύφος και η χολέρα, καθώς και η βρεφική θνησιμότητα λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στα στρατόπεδα των προσφύγων¹⁵⁵.

Κατά τον πρώτο χειμώνα της καταφυγής τους στην Ελλάδα, αυτόν του 1923, αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες τα χειρότερα προβλήματα, καθώς ζούσαν στην ύπαιθρο χωρίς τα στοιχειώδη. Αυτές τις δύσκολες καταστάσεις κλήθηκε να ανακουφίσει ο Νάνσεν, χρησιμοποιώντας την πενιχρή βοήθεια από το ελληνικό κράτος, τον Ερυθρό Σταυρό και τις διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις, κυρίως τις αμερικανικές. Οργάνωσε στρατόπεδα προσφύγων, συσσίτια, νοσοκομεία και κινητές μονάδες υγείας για την αντιμετώπιση του τύφου που είχε ενσκήψει ανάμεσα στους πρόσφυγες. Σύμφωνα με υπολογισμούς της ΚτΕ, πέθαναν από πείνα και ψύχος 70.000 πρόσφυγες από τον Σεπτέμβριο του 1922 έως τον Ιούλιο του 1923.

Βασικό του μέλημα ήταν να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ένταξης των προσφύγων σε προγράμματα εργασίας, ώστε να μπορούν να αυτοσυντηρούνται. Για την όλη του προσφορά στους πρόσφυγες τιμήθηκε το 1922 με το Νόμπελ για την ειρήνη. Η κίνησή του να δωρίσει όλο το ποσό του Νόμπελ που του δόθηκε για τη βοήθεια των προσφύγων της

¹⁵⁴ Χαράλαμπος Ι. Ψωμάδης, *Ο Φρίντγιφ Νάνσεν και το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα 1922-1924*, Κέντρο Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα 2011, σ. 17.

¹⁵⁵ Κλάνης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 360.

Ρωσίας, Ελλάδας και Αρμενίας δείχνει το μέγεθος του ανθρωπισμού και της μεγαλοψυχίας του¹⁵⁶.

B. ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Παράλληλα με τη βοήθεια της ΚτΕ, αποφασιστική για τον πρώτο χρόνο της προσφυγικής κρίσης ήταν η βοήθεια της αμερικανικής κυβέρνησης, του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και της αμερικανικής φιланθρωπικής οργάνωσης Near East Relief. Από τις αρχές Σεπτεμβρίου οι Αμερικανοί έδειξαν έμπρακτα το ενδιαφέρον τους: Ο Υπατος Αρμοστής στην Κωνσταντινούπολη Admiral Bristol τόνισε την απόλυτη ανάγκη για βοήθεια των 300.000 προσφύγων στη Σμύρνη και αλλού, οι οποίοι ευρίσκοντο σε απόλυτη ένδεια και μεσολάβησε για την ίδρυση στη Σμύρνη της Disaster Relief Committee¹⁵⁷.

Αμέσως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief διέθεσαν \$25.000 για τους πρόσφυγες. Στην απροθυμία της Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας, μετά το κάλεσμα του Bristol να συνεισφέρουν, οι αμερικανικές οργανώσεις αποφάσισαν να δράσουν μόνες τους. Ο πρόεδρος Harding στις 9 Οκτωβρίου 1922 ανακοίνωσε τη δημιουργία του Near East Emergency Fund ειδικά για τους Έλληνες πρόσφυγες. Με τη βοήθεια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, της Near East Relief Committee και της Disaster Relief Committee εξυπηρετήθηκε στη Σμύρνη η ανάγκη των προσφύγων για τροφή, καθώς και η μεταφορά τους στην Ελλάδα. Από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι τον Ιούνιο του 1923 ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η Near East Relief Organization διέθεσαν για τους πρόσφυγες \$2.605.696.09.¹⁵⁸

Στη συνέχεια η οργάνωση Near East Relief ανέλαβε τους πρόσφυγες και τα ορφανά της Μικράς Ασίας, ενώ ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός τους πρόσφυγες της Ελλάδας. Από τον Μάρτιο του 1923 παρείχε φαγητό για 533.000 πρόσφυγες καθημερινά, εμβολίασε 291.000 για τύφο και χολέρα, επιπλέον της παροχής σε αυτούς ιματισμού και άλλων ειδών. Χωρίς τη βοήθεια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού θα ήταν αδύνατο να ανταπεξέλθει μόνη της η ελληνική κυβέρνηση στο τιτάνιο έργο της περίθαλψης των προσφύγων¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Συρίγος, ό.π., σ. 65.

¹⁵⁷ Αντώνης Κλάπης, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922–1923», *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*: Vol. 6: Iss. 1: Article 13, 2011.

¹⁵⁸ Το ίδιο.

¹⁵⁹ Το ίδιο.

2.10. ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΓΙΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗ ΞΕΝΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Από το *Ελεύθερον Βήμα* σταχυολογούνται ενδεικτικά μερικές ειδήσεις για την αμερικανική και άλλη ξένη βοήθεια προς τους πρόσφυγες: Κατέφθασαν 2.500 τόνοι άλευρα από δωρεά του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, ενώ θα ακολουθήσει και άλλο φορτίο με άλλο πλοίο¹⁶⁰. Μετέβη στη Μερσίνα ο αμερικανός εκπρόσωπος της Αμερικανικής Επιτροπής Διασώσεως των Προσφύγων Μικράς Ασίας, Τζένινγκ, για να διαπιστώσει την κατάσταση των εκεί προσφύγων¹⁶¹. Αντιπρόσωποι της ΚτΕ μετέβησαν στη Μακεδονία για να δουν τον προσφυγικό συννοικισμό¹⁶². Κατά πληροφορία του υπουργού Περιθάλψεως Δοξιάδη, υπάρχουν στις αποθήκες Πειραιώς αμερικανικά είδη αξίας 100 εκ. δραχμών¹⁶³.

¹⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/10/1922, σ. 4.

¹⁶¹ Το ίδιο, 3/11/1922, σ. 4.

¹⁶² Το ίδιο, 9/11/1922, σ. 4.

¹⁶³ Το ίδιο, 1/12/1922, σ. 4.

2.11. ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ NEAR EAST RELIEF ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Η μεγαλύτερη αμερικανική φιλανθρωπική και ανθρωπιστική οργάνωση «Near East Relief» αποφάσισε να ιδρύσει κέντρα εφοδιασμού και επισιτισμού σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Από την Κων/πολη θα μεταφερθούν τα κεντρικά γραφεία στην Αθήνα με όλα τους τα υπάρχοντα.¹⁶⁴

Η οργάνωση αυτή έλαβε μέριμνα για τους πρόσφυγες που είχαν μείνει στη Συρία και την Παλαιστίνη, γύρω στους 11.000 Ποντίους, τους οποίους εγκατέστησε σε λατομεία κατάλληλα διαμορφωμένα από την ίδια. Οι πρόσφυγες αυτοί, μαζί με 3.000 περίπου άλλους που αναμένονται από το Βακούμ, πρέπει να μεταφερθούν στην Ελλάδα, εφόσον η Αμερική αναλαμβάνει τα έξοδα μεταφοράς τους¹⁶⁵.

Άλλη μέριμνα της οργάνωσης είναι οι Έλληνες που έχουν συγκεντρωθεί στη Σαμψούντα και την Τραπεζούντα και κινδυνεύουν να εκτοπισθούν από τους κεμαλικούς εάν δεν φύγουν σύντομα¹⁶⁶. Επίσης η παραγγελία 100 νοσοκομειακών σκηνών και 1000 απλών οι οποίες, μαζί με άλλες 400 προϋπάρχουσες, θα εγκατασταθούν στη Μακρόνησο, όπου έχει ιδρυθεί λοιμοκαθατήριο για απολύμανση των νεοαφιχθέντων προσφύγων¹⁶⁷.

Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε για τα ορφανά προσφυγόπουλα ελληνικής και αρμενικής καταγωγής. Το Near East Organization διέσωσε 65.000 παιδιά που βρήκε στην Ανατολή, άλλα σε χαράδρες και άλλα στους δρόμους να περιφέρονται ρακένδυτα και πεινασμένα. Από αυτά τα 23.000 μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα σε νοσοκομεία, και άλλα στην Κωνσταντινούπολη, στη Βηρυτό, στην Ιερουσαλήμ και στη Ναζαρέτ.¹⁶⁸

Μια άλλη είδηση αφορά την επίσκεψη του ιατρικού αντιπροσώπου της οργανώσεως Σέντου στα Επτάνησα για τη λήψη μέτρων κατά του εξανθηματικού τύφου¹⁶⁹.

Οι εκκλησίες, επίσης, της Αμερικής ανέπτυξαν δραστηριότητα και μεσολάβησαν στην κυβέρνηση ώστε να επιτραπεί η μετανάστευση των Ελλήνων προσφύγων στη χώρα τους που είχε σταματήσει γιατί αντιδρούσαν τα εργατικά συνδικάτα¹⁷⁰. Επίσης συχνά καταχωρούνται δωρεές από το εξωτερικό, όμως κατ' ουδένα τρόπο πλησιάζουν το μέγεθος

¹⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1922, σ. 4.

¹⁶⁵ Το ίδιο, 6/1/1923, σ. 4.

¹⁶⁶ Το ίδιο, σ. 3.

¹⁶⁷ Το ίδιο.

¹⁶⁸ Το ίδιο, 8/1/1923, σ. 2.

¹⁶⁹ Το ίδιο, 20/12/1922, σ. 4.

¹⁷⁰ Το ίδιο, 28/12/1922, σ. 1.

της αμερικανικής βοήθειας. Μεγάλο επίσης ήταν το ενδιαφέρον της ΚτΕ, η οποία, μεταξύ άλλων, έστειλε αντιπροσώπους της στη Μακεδονία για να δουν τον προσφυγικό συνοικισμό¹⁷¹.

¹⁷¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/11/1922, σ. 4.

2.12. Η ΠΟΛΙΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Άλλο θέμα που εμφανίζεται από τα τέλη Σεπτεμβρίου στις εφημερίδες είναι η πολιτογράφηση των προσφύγων¹⁷², καθώς και η πληροφορία ότι θα κατέλθουν ογδόντα υποψήφιοι¹⁷³.

Η *Καθημερινή* ανησυχεί για τον κίνδυνο παρείσφρησης στο κυβερνητικό σχήμα βενιζελικών στοιχείων (των αποκαλούμενων και «αντεπαναστατών»)¹⁷⁴. Στο άρθρο της με τίτλο «Αι εκλογαί»¹⁷⁵ επισημαίνεται ο κίνδυνος εργαλειοποίησης των προσφύγων από τη βενιζελική παράταξη σε περίπτωση που τους δοθεί δικαίωμα ψήφου, και αντιπροτείνεται η εκλογή δικών τους εκπροσώπων. Στο ίδιο πνεύμα και το σχόλιο «Δια τους πρόσφυγας»¹⁷⁶, όπου υποστηρίζεται ότι η αναγκαστική επίταξη οικιών μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσον διωγμού αντιβενιζελικών ιδιοκτητών¹⁷⁷.

Η στήλη «Ελεύθερον Βήμα» της ομώνυμης εφημερίδας¹⁷⁸ καυτηριάζει τον «αντιδραστικό Τύπο» που αντιτάσσεται στην ψήφο των προσφύγων, οι οποίοι κατεστράφησαν μόνο επειδή ήταν Έλληνες. Ειρωνεύεται επίσης το όψιμο ενδιαφέρον του παλαιοκομματισμού υπέρ των προσφύγων, που σκοπό έχει την υφαρπαγή ψήφου¹⁷⁹. Αλλού στηλιτεύει κάποιες γυναίκες, που με το πρόσχημα της φιλανθρωπίας, προσπαθούν να προσεταιριστούν τους πρόσφυγες και να τους κάνουν αντιβενιζελικούς¹⁸⁰.

Να επισπευσθούν οι εκλογές προτείνει ο *Ριζοσπάστης*, για να προσέλθει η Ελλάδα με κύρος στη Διάσκεψη της Ειρήνης¹⁸¹, ενώ σε άλλο φύλλο¹⁸² πληροφορεί ότι άρχισαν οι εγγραφές στους εκλογικούς καταλόγους.

¹⁷² *Ελεύθερον Βήμα*, 21/9/1922, σ. 4.

¹⁷³ Το ίδιο, 13/10/1922, σ. 4.

¹⁷⁴ *Καθημερινή*, 2/10/1922, σ. 1 και 3/10/1922, σ. 1.

¹⁷⁵ Το ίδιο, 5/10/1922, σ. 1.

¹⁷⁶ Το ίδιο, 6/10/1922, σ. 1.

¹⁷⁷ Το ίδιο.

¹⁷⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/10/1922, σ. 4.

¹⁷⁹ Το ίδιο, 22/10/1922, σ. 3.

¹⁸⁰ Το ίδιο, 25/10, σ. 3.

¹⁸¹ *Ριζοσπάστης*, 11/10/1922, σ. 2.

¹⁸² Το ίδιο, 16/10/1922, σ. 4.

2.13. Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΞΕΙ

Τη Δίκη των Ξεξ τη συμπεριλαμβάνουμε στο θέμα «Ανταλλαγή Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών» γιατί τη θεωρούμε άμεσα συνδεδεμένη με αυτό. Η τύχη των Μικρασιατών εξαρτήθηκε βέβαια από την αλλαγή στάσης των Συμμάχων απέναντι στην Ελλάδα μετά την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Οι Σύμμαχοι όμως είχαν ειδοποιήσει εκ των προτέρων την ελληνική κυβέρνηση για την πρόθεσή τους αυτή. Στη Δίκη των Ξεξ εξετάστηκαν οι τυχόν ευθύνες της τότε κυβέρνησης για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ίσως η κατηγορία «εσχάτη προδοσία» που προσήψε το Στρατοδικείο στους κατηγορούμενους να ήταν αβάσιμη με νομικούς όρους, όμως το γεγονός αυτό δεν απήλλασσε την κυβέρνηση από τις ευθύνες της που, όπως απεδείχθη, συνετέλεσαν στην τραγική έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου.

Οκτώ ηγετικά στελέχη της κυβέρνησης παραπέμφθηκαν σε Έκτακτο Στρατοδικείο, εκ των οποίων οι έξι κρίθηκαν ένοχοι με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Η εκτέλεσή τους έλαβε χώρα την ίδια μέρα της απόφασης του Στρατοδικείου, την 15η/28η Νοεμβρίου. Η κατηγορία στερείτο νομικής βάσης, προσφερόταν όμως για εκτόνωση της κοινής γνώμης και ιδιαίτερα της προσφυγικής¹⁸³.

Ασκήθηκαν πιέσεις από τους Συμμάχους και ειδικά από τους Βρετανούς για μη πραγματοποίηση της εκτέλεσης, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Χαρακτηριστική ήταν η απάντηση του Βενιζέλου στην επέμβαση της Αγγλίας: «Η Αγγλία δεν έχει λόγον να διαμαρτυρηθεί δια την εκτέλεσιν των καταδικασθέντων, αφ' ου μάλιστα δεν διεμαρτυρήθη δια την εν Ιρλανδία γενομένην θανατικήν εκτέλεσιν του Άγγλου Έρσκυ Τσάιλντερς, όστις κατεδικάσθη και ετυφεκίσθη απλώς και μόνον διότι συνελήφθη οπλοφορών»¹⁸⁴.

Η εκτέλεση των Ξεξ οδήγησε σε διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Μ. Βρετανίας, σε μια στιγμή που η έναρξη της Συνδιάσκεψης Ειρήνης είχε αρχίσει στη Λωζάνη και που η βρετανική υποστήριξη ήταν απολύτως καίρια¹⁸⁵. Επιπλέον οι εκτελέσεις αυτές όξυναν και πάλι τον Εθνικό Διχασμό¹⁸⁶.

¹⁸³ Θάνος Βερέμης, *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*, Καθημερινές Εκδόσεις Α.Ε, Αθήνα 2014, σ. 89 και Κλάψης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 361.

¹⁸⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 19/11/1922, σ. 4.

¹⁸⁵ Κλάψης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 361.

¹⁸⁶ Το ίδιο, σ. 362.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ

Στην *Καθημερινή*, στο πρώτο μισό του Νοεμβρίου τα πρωτοσέλιδα κατακλύζονται από ειδήσεις σχετικά με τη δίκη των κατηγορουμένων για τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε άρθρα όπως «Η Μικρασιατική ήττα εις το στρατοδικείο»¹⁸⁷ και «Η Δίκη δια την Μικρασιατικήν ήτταν». Είναι ενδιαφέρον ότι η εφημερίδα δεν καταγράφει απόψεις της επί του θέματος αλλά κυρίως τα πρακτικά της δίκης¹⁸⁸.

Το *Ελεύθερον Βήμα* επίσης αναφέρεται στη δίκη των Έξι σε άρθρα όπως «Η ελληνική ήττα αποτέλεσμα της πολιτικής του κ. Γούναρη»¹⁸⁹. Σε άλλο φύλλο, ο επαναστατικός επίτροπος Γεωργιάδης στην αγόρευσή του λέει ότι οι κατηγορούμενοι «εθυσίαζαν την Πατρίδα εις τον θρόνον του Κωνσταντίνου»¹⁹⁰.¹⁹⁰ (*Ελεύθερον Βήμα*).

Ο *Ριζοσπάστης*, σε άρθρο του με τίτλο «Καταδίκη στους ενόχους», ζητεί την καταδίκη των κατηγορουμένων αλλά όχι και τη στροφή του λαού προς τη βενιζελική παράταξη¹⁹¹. Έως τα μέσα Νοεμβρίου δημοσιεύει καθημερινά νέα για τη δίκη¹⁹² με πύρινα άρθρα για την ενοχή των κατηγορουμένων. Το άρθρο με τίτλο «Η αναίδεια δεν έχει όρια»¹⁹³ είναι απάντηση σε άρθρο της *Καθημερινής*¹⁹⁴ με τίτλο «Βεβαιούμεν», στο οποίο η *Καθημερινή* χαρακτήριζε «πατριώτες» τους κατηγορούμενους.

¹⁸⁷ *Καθημερινή*, 4/11/1922, σ. 1.

¹⁸⁸ Το ίδιο, 8/11/1922, σ. 1 και 15/11/1922, σ. 1.

¹⁸⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/11/1922, σ. 1.

¹⁹⁰ Το ίδιο, 12/11/1922, σ.1.

¹⁹¹ *Ριζοσπάστης*, 2/11/1922, σ.1.

¹⁹² Το ίδιο, 3/11/1922, 5/11/1922 και 7/11/1922.

¹⁹³ Το ίδιο, 6/11/1922, σ. 1.

¹⁹⁴ *Καθημερινή*, 5/11/1922, σ. 1.

2.14. Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΝΑΨΗ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Μετά την Ανακωχή των Μουδανιών είχε ανοίξει ο δρόμος για τις διαπραγματεύσεις που θα διευθετούσαν όχι μόνο τις ελληνοτουρκικές διαφορές αλλά και θέματα που είχαν μείνει εκκρεμή μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και της Τουρκίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ηττημένη Τουρκία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν η νικήτρια στον Μικρασιατικό Πόλεμο, γεγονός που άλλαζε την πολιτική εικόνα της εποχής και τις σχέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων μαζί της¹⁹⁵.

Η Ελλάδα προσήρχετο στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης ηττημένη μετά την αποτυχία της στον Μικρασιατικό Πόλεμο, γεγονός που καθιστούσε τη Συνθήκη των Σεβρών οριστικά νεκρή. Βρισκόταν απομονωμένη από τους Συμμάχους, και ιδιαίτερα τους Άγγλους, μετά τη διακοπή των ελληνοβρετανικών διπλωματικών σχέσεων λόγω της Δίκης και εκτέλεσης των Έξι, αλλά και απειλούμενη από τις συνεχώς διογκούμενες τουρκικές απαιτήσεις. Η Ανακωχή των Μουδανιών είχε προδικάσει την τύχη της Ανατολικής Θράκης, διακυβεύετο δε και αυτή της Δυτικής Θράκης και των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου¹⁹⁶. Πρόσθετο μεγάλο βάρος αποτελούσαν οι εκδιωχθέντες από τις βιαιότητες των Τούρκων από τη Μικρά Ασία Έλληνες που κατέφυγαν στην Ελλάδα, η οποία καλείτο, με τις φτωχές της δυνάμεις, να περιθάλπει εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες¹⁹⁷.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις, σε συνεννόηση με την Τουρκία, αποφάσισαν να προσέλθουν σε Συνδιάσκεψη για να διευθετήσουν τις διαφορές τους, που ήταν, μεταξύ άλλων, η ναυσιπλοΐα στα Στενά των Δαρδανελίων, οι διομολογήσεις, το θέμα της Μοσούλης και το οθωμανικό χρέος. Από ελληνοτουρκικής πλευράς προείχε το θέμα των προσφύγων και των περιουσιών που άφησαν στην Τουρκία, οι εκατέρωθεν αιχμάλωτοι και όμηροι καθώς και ο καθορισμός των ηπειρωτικών συνόρων των δύο χωρών και η τύχη των νησιών του Β.Α. Αιγαίου. Επελέγη η Λωζάνη για τη διεξαγωγή της Συνδιασκέψεως, ως μια πόλη επί ουδετέρου εδάφους¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Κλάσης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 362.

¹⁹⁶ Το ίδιο.

¹⁹⁷ Το ίδιο.

¹⁹⁸ Συρίγος, ό.π., σ. 3.

2.15. Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ

Η επαναστατική κυβέρνηση ζήτησε από τον πρώην πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, γνωστό για την πολιτική του πείρα, να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στη Διάσκεψη της Λωζάνης, πρόταση την οποία εκείνος αποδέχτηκε¹⁹⁹. Ο Βενιζέλος ήδη μετά τη Συνθήκη των Μουδανιών επικοινωνήσε με τον Ύπατο Αρμοστή της ΚτΕ για τους Πρόσφυγες, Φρίντγιοφ Νάνσεν, και συζήτησε μαζί του για την τύχη των προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα. Συζήτησαν την ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών με την οποία συμφωνούσε και ο Νάνσεν²⁰⁰.

Ο Νορβηγός Φρίντγιοφ Νάνσεν, στον οποίο οφείλουν χιλιάδες πρόσφυγες τη ζωή τους, ήταν μια πολύπλευρη προσωπικότητα. Υπήρξε επιστήμονας, γνωστός εξερευνητής, συγγραφέας, ακαδημαϊκός εκπαιδευτικός και διπλωμάτης²⁰¹. Προηγούμενη θέση του ήταν η ανάληψη της Ύπατης Αρμοστείας της ΚτΕ για τους Ρώσους πρόσφυγες μετά την κομμουνιστική επανάσταση. Το έργο που του ανετέθη από την ΚτΕ ήταν ο συντονισμός της βοήθειας προς τους 1 εκ. πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και της Θράκης, έργο πραγματικά τεραστίων διαστάσεων. Το έργο αυτό επιτέλεσε εξαντλώντας κάθε δυνατότητα που του παρεχόταν και επιδεικνύοντας περίσσεια αυτοθυσία, ανθρωπισμό και αποτελεσματικότητα. Ο ίδιος, με δική του πρωτοβουλία και δίχως να είναι αυτή η αποστολή του, συνετέλεσε αποφασιστικά μαζί με τον Βενιζέλο, στη συμφωνία που συνήφθη μεταξύ του Βενιζέλου και του τούρκου αντιπροσώπου, στρατηγού Ισμέτ για την Ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών²⁰².

¹⁹⁹ Ψωμάδης, ό.π., σ. 17.

²⁰⁰ Κλάσης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 363.

²⁰¹ Συρίγος, ό.π., σ. 65 και Ψωμάδης, ό.π., σσ. 42–45.

²⁰² Ψωμάδης, ό.π., σσ. 42–45.

2.16. ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Ο Βενιζέλος συνειδητοποίησε πολύ νωρίς τον οριστικό ξεριζωμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της Θράκης. Το διαπίστωσε παρατηρώντας τις ενέργειες των κεμαλικών, συνακόλουθες με την εθνικιστική πολιτική των Νεοτούρκων και τη μαζική εξόντωση των Ελλήνων της Μ. Ασίας²⁰³.

Ο Νάνσεν, με τον οποίο είχε ήδη συζητήσει ο Βενιζέλος μετά τη Συνθήκη των Μουδανιών, είχε διαμορφώσει προσωπική άποψη για το ζήτημα, γιατί είχε ήδη επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη και είχε συζητήσει με τούρκους ιθύνοντες. Διαπίστωσε ότι η Τουρκία δεν θα δεχόταν πίσω το 1 εκ. πρόσφυγες, οι οποίοι έπρεπε αναγκαστικά να εγκατασταθούν σε ελληνικό έδαφος, πράγμα που μοιραία οδηγούσε σε κάποια μορφή ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών²⁰⁴. Για τον λόγο αυτό ο Νάνσεν ανακοίνωσε στην επιτροπή της Λωζάνης για τα οικονομικά και εδαφικά ζητήματα τις απόψεις του για την ανάγκη της άμεσης ανταλλαγής των πληθυσμών και των αιχμαλώτων²⁰⁵. Η επιτροπή προχώρησε πάραυτα στην κατάρτιση υποεπιτροπής για τη συνομολόγηση της συμβάσεως, παράλληλα με τις άλλες πέντε υποεπιτροπές που είχαν ήδη δημιουργηθεί για άλλα θέματα²⁰⁶.

Ο Βενιζέλος, με τον ρεαλισμό που τον διέκρινε, αντιλήφθηκε ότι ο ξεριζωμός του ελληνισμού ήταν αμετάκλητος, εφόσον είχαν φύγει από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο τα 9/10 των Ελλήνων πριν την Ανακωχή των Μουδανιών²⁰⁷. Σε αυτούς προστέθηκε το νέο κύμα των 250.000 από την Ανατολική Θράκη που ακολούθησε την αναχώρηση του ελληνικού στρατού²⁰⁸. Ο Βενιζέλος είχε ήδη εκφράσει προς το Υπουργείο Εξωτερικών την πεποίθησή του ότι η «διάσωση» της Ανατολικής Θράκης είναι αδύνατη²⁰⁹. Σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, ο υπουργός Εξωτερικών Ευθύμιος Κανελόπουλος ισχυρίζεται ότι η απότομη μετανάστευση των πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης θα δημιουργούσε προβλήματα σε αυτούς και το κράτος για το λόγο αυτό προτείνει να μην εγκαταλείνουν

²⁰³ Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, ό.π., σ. 171.

²⁰⁴ Ψωμάδης, ό.π., σσ. 83-84.

²⁰⁵ *Ελευθέρον Βήμα*, 19/11/1922, σ. 4.

²⁰⁶ Το ίδιο, 15/11/1922, σ. 4.

²⁰⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014, σ. 104.

²⁰⁸ Κλάσης, *Πολιτική*, ό.π., σ. 358.

²⁰⁹ *A.B.*, 30, Ε. Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 15 Οκτωβρίου 1922.

τις εστίες τους πριν υπάρξουν εγγυήσεις από τις Συμμαχικές Δυνάμεις²¹⁰. Η απάντηση όμως του Βενιζέλου είναι ότι πρέπει να διευκολυνθούν οι Έλληνες στην αποχώρησή τους από την Ανατολική Θράκη²¹¹.

Η ίδια η δήλωση του Τούρκου πρωθυπουργού Ρεούφ στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας βεβαιώνει την θέση της Τουρκίας επί του ζητήματος: «Η ανταλλαγή των πληθυσμών είνε αναγκαία. Όσον αφορά το ζήτημα τούτο μας εδόθησαν διαβεβαιώσεις εκ πηγής αξιοσεβάστου»²¹².

Ο Βενιζέλος τονίζει, εξάλλου, τη σημασία για την ασφάλεια των ελληνικών συνόρων, η οποία δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την εθνολογική ομοιογένεια των περιοχών της Δυτικής Θράκης και της Μακεδονίας²¹³.

Όσο για την αποχώρηση των Μουσουλμάνων, αυτή θα βοηθούσε σημαντικά στην εγκατάσταση μέρους των προσφύγων στα οικήματα και στα κτήματά τους²¹⁴. Αυτή όμως έπρεπε να γίνει ταχύτατα και συντεταγμένα, ώστε να μην κατηγορηθεί η Ελλάδα για διώξεις και να μπορέσει επιπλέον να έχει διαπραγματευτική ισχύ, όσο υπήρχαν ακόμη ελληνικοί πληθυσμοί στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη²¹⁵.

Όπως δήλωσε και ο πρόεδρος της επιτροπής της Λωζάνης Lord Curzon για τη συμφωνία της Ανταλλαγής, «οσονδήποτε κακόν και αν θεωρηθεί το μέτρον τούτο, θα έχει ως αντάλλαγμα το να δημιουργηθεί εις τας δύο χώρας μεγαλυτέρα ομοιογένεια και την άρση όλων εκείνων των φυλετικών αφορμών ρήξεως»²¹⁶.

²¹⁰ A.B., 30, Κανελόπουλος (Αθήνα) προς Βενιζέλο, 15 Οκτωβρίου 1922.

²¹¹ A.B., 29, Ε. Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 16 Οκτωβρίου 1922.

²¹² *Ελεύθερον Βήμα*, 23/11/1922, σ. 1.

²¹³ A.B., 30, Ε. Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Οκτωβρίου 1922, στο: Ψωμιάδης, ό.π., σ. 99.

²¹⁴ Σβολόπουλος, *Αναφορές*, ό.π., σ. 102.

²¹⁵ A.B., 30, Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Οκτωβρίου 1922. Στο: Ψωμιάδης, ό.π., σ. 98.

²¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 17/1/1923, σ. 2.

2.17. ΓΙΑΤΙ Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΠΕΣΠΕΥΣΕ ΤΗ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ

Στην εσπευσμένη απόφαση του Βενιζέλου για τη Διάσκεψη για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, συνέβαλαν και οι πληροφορίες του Νάνσεν στις αρχές Νοεμβρίου, ότι είχε δοθεί ένας μήνας διορία από τον Κεμάλ για την πλήρη εκκένωση της Μικράς Ασίας. Οι τουρκικές αρχές δεν δίστασαν πλέον να του φανερώσουν ότι σκόπευαν να εκτοπίσουν χιλιάδες γυναικόπαιδα στο εσωτερικό της Ανατολίας²¹⁷. Επίσης οι Ύπατοι Αρμοστές Γαλλίας και Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη τηλεγράφησαν στη Λωζάνη ότι οι άνδρες ηλικίας 16-50 ετών απειλούνται με εκτοπισμό στα τάγματα εργασίας.²¹⁸

Και άλλοι όμως λόγοι επέσπευσαν την απόφαση του Βενιζέλου. Η επαναστατική κυβέρνηση και ο ίδιος ο Πλαστήρας ήθελαν να συνεχίσουν τον πόλεμο στην Ανατολική Θράκη, κάτι που για τον Βενιζέλο ήταν καταστροφικό²¹⁹. Το *Ελεύθερον Βήμα* σε πρωτοσέλιδό του με τίτλο «Ας σπεύσωμεν διότι οι καιροί δεν είναι μενετοί» εκφράζει την πεποίθησή του για την ανάγκη υπάρξεως στρατού στον Έβρο προς απόκρουση των θραυστάτων αξιώσεων του Κεμάλ²²⁰. Την επιθυμία αυτή της επαναστατικής κυβέρνησης διαπιστώνουμε και με τα δημοσιεύματα στρατιωτικών στον Τύπο, όπως του Θεόδωρου Πάγκαλου και άλλων²²¹.

Κυκλοφορούσε επίσης στους κύκλους της Αθήνας η ιδέα ότι θα ήταν προτιμότερο να επιστρέψουν οι πρόσφυγες στην Τουρκία με οποιοδήποτε κόστος, ιδέα την οποία καταδίκασε ο Βενιζέλο²²².

²¹⁷ A.B., 31, Nansen, Rapport, 18 Novembre 1922, στο: Σβολόπουλος ό.π. σ. 105.

²¹⁸ PRO FO 371/7960, E13187: Henderson (Κωνσταντινούπολη) προς Curzon (Λωζάννη), 26 Νοεμβρίου 1922, στο: Ψωμιάδης, ό.π. σ. 131.

²¹⁹ Αντώνης Κλάψης, *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των Εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Εκδόσεις Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ/ Εθνικό Ίδρυμα Μελετών και Ερευνών “Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος”, Αθήνα/Χανιά 2010.

²²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/11/1922, σ. 1.

²²¹ Θησεύς Θ. Πάγκαλος, *Αρχείον Θεόδωρου Παγκάλου*, τ. 1, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1973, σσ. 162-163, στο: Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική*, ό.π., σσ. 365-366.

²²² *Νάνσεν Papers*, R 1761 (1922), 48/24318/ 24318: Μπαίγκερ (Αθήνα) προς Νάνσεν (Κωνσταντινούπολη), 14 Οκτωβρίου 1922, στο: Ψωμιάδης, ό.π. σ. 98.

2.18. Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

Από τα μέσα Νοεμβρίου όλες οι εφημερίδες αφιερώνουν πολλά άρθρα στη Διάσκεψη της Λωζάνης, της οποίας η διεξαγωγή άρχισε παράλληλα με τη Δίκη των Έξι στην Ελλάδα. Από ελληνοτουρκικής πλευράς, τα θέματα που θα συζητούντο επιπλέον της ανταλλαγής των πληθυσμών περιελάμβαναν και εκείνο των αιχμαλώτων²²³.

Πρωτοσέλιδο του *Ελεύθερου Βήματος* με τίτλο «Εις την Λωζάνην» υποστηρίζει ότι η Ελλάδα της Επανάστασεως δεν είναι η Ελλάδα του Σαγγαρίου, αλλά προσέρχεται στη Συνδιάσκεψη με κάποια ισχύ, αφού το ίδιο το Συνέδριο απέρριψε τις τουρκικές αξιώσεις για επέκταση των τουρκικών συνόρων πέραν του Έβρου²²⁴.

Σε όλα σχεδόν τα φύλλα του Νοεμβρίου υπάρχουν στο *Ελεύθερον Βήμα* άρθρα με τις εξελίξεις της Συνδιάσκεψης. Σε ένα από αυτά, ο Βενιζέλος, με τρόπο καταιγιστικό, εκθέτει την εθνολογική σύνθεση των πληθυσμών της Δυτικής Θράκης που δικαιολογεί την παραμονή της περιοχής αυτής στην ελληνική κυριαρχία²²⁵. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι Τούρκοι είχαν ζητήσει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την τύχη της Δυτικής Θράκης, σύμφωνα με το άρθρο 3 του Εθνικού Συμβολαίου. Επιπλέον ζητούσαν επέκταση των ορίων σε περιοχές δυτικά του Έβρου. Καμία από αυτές τις δύο αξιώσεις τους δεν έγινε δεκτή²²⁶.

Η Τουρκία ζήτησε πολεμικές αποζημιώσεις από την Ελλάδα για τις καταστροφές που προξένησε ο ελληνικός στρατός κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Ο Βενιζέλος αντέτεινε, ότι, σε αυτή την περίπτωση, θα μπορούσε να ζητήσει και η Ελλάδα έξοδα κατοχής της Σμύρνης κατόπιν εξουσιοδότησης των Συμμάχων, καθώς επίσης και αποζημιώσεις για συντήρηση 1 εκ. εκτοπισθέντων προ του πολέμου και έξοδα συντηρήσεως των καταφυγόντων προσφύγων μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Ο προϊστάμενος της υποεπιτροπής των οικονομικών ζητημάτων ζήτησε την αμοιβαία παραίτηση Τούρκων και Ελλήνων από πολεμικές αποζημιώσεις²²⁷.

²²³ Συρίγος, ό.π., σ. 44.

²²⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 11/11/1922, σ. 1.

²²⁵ Το ίδιο, 12/11/1922, σ. 4.

²²⁶ Συρίγος, ό.π., σσ. 57-58.

²²⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/11/1922, σ. 4.

Συζητήσεις επίσης έγιναν για την τύχη των νησιών του Βορείου Αιγαίου και των ευρισκομένων κοντά στα Στενά. Ο Βενιζέλος δέχθηκε τον αφοπλισμό τους, αλλά όχι την αυτονομία τους, όπως είχε ζητήσει ο Ισμέτ. Τελικά αποφασίστηκε η παραχώρηση της Ίμβρου και της Τενέδου στην Τουρκία υπό ειδικό καθεστώς²²⁸.

Στο θέμα των συνόρων αναφέρεται και η *Καθημερινή* στο άρθρο «Η Διάσκεψις» και καυτηριάζει την απαίτηση της Τουρκίας να διεξαχθεί δημοψήφισμα στη Δυτική Θράκη²²⁹. Σε άλλο άρθρο με τίτλο «Προβλέψεις δια την Διάσκεψιν»²³⁰, προεξοφλείται η αποτυχία της Διάσκεψης λόγω της αδιαλλαξίας του Ισμέτ.

Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται στη Διάσκεψη της Λωζάνης με σκεπτικισμό. Στο άρθρο του με τίτλο «Χρεωκοπεί η Διάσκεψις» υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί ειρήνη μέσω συνθηκών που συντάσσονται από διπλωμάτες καπιταλιστικών χωρών, γιατί αυτοί «μόνο τα ανίερα συμφέροντα των χωρών τους εξυπηρετούν»²³¹.

Η συμφωνία για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών ανακοινώνεται στις εφημερίδες μαζί με την πληροφορία ότι συνεστήθη επιτροπή στην Κωνσταντινούπολη για την εκτίμηση των περιουσιών²³². Οι Τούρκοι ζήτησαν την απομάκρυνση των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως, την οποία αρνούνται οι Έλληνες αλλά και οι Ευρωπαίοι καθώς και οι Αμερικανοί φοβούμενοι επικείμενο μαρασμό του εμπορίου²³³.

²²⁸ Συρίγος, ό.π., σσ. 57-58.

²²⁹ *Καθημερινή*, 16/11/1922, σ. 1.

²³⁰ Το ίδιο, 21/11/1922, σ. 1.

²³¹ *Ριζοσπάστης*, 17/11/1922, σ. 1.

²³² *Ελεύθερον Βήμα*, 24/11/1922, σ. 1.

²³³ Το ίδιο, 27/11/1922, σ. 1.

2.19. ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΕΠΙΘΥΜΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΟΔΟ ΣΤΙΣ ΕΣΤΙΕΣ ΤΟΥΣ

Παρακολουθώντας τα ψηφίσματα των προσφυγικών συλλόγων τους μήνες πριν από τη Συμφωνία της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, διαπιστώνουμε ότι οι πρόσφυγες όχι μόνο επιθυμούσαν σφοδρά την επιστροφή τους στον τόπο καταγωγής τους, αλλά και το θεωρούσαν πιθανό να συμβεί κάτι τέτοιο. Αυτό το επιβεβαιώνει και ο Βενιζέλος²³⁴. Όσο και να είναι κατανοητή αυτή η επιθυμία τους, είναι απορίας άξιο γιατί δεν εφοβούντο μετά από τη συστηματική βία και τους διωγμούς που είχαν υποστεί. Οι εφημερίδες πάλι όχι μόνο δεν είχαν αντιληφθεί το σχέδιο εθνοκάθαρσης εις βάρος των χριστιανών από τους κεμαλικούς, αλλά ενίσχυαν επιπλέον την επιθυμία επαναπατρισμού των προσφύγων.

Το *Ελεύθερον Βήμα* π.χ. διερωτάται γιατί οι Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν οργανώνουν ένα σύνδεσμο, την «Ανατολικήν Ένωσιν» όπως την ονομάζει η εφημερίδα, ώστε να επιδιώξουν την επάνοδό τους στον τόπο τους²³⁵. Σε άλλο φύλλο πάλι προτρέπει τους προσφυγικούς συλλόγους να ευαισθητοποιήσουν τις χριστιανικές δυνάμεις υπέρ των μειονοψηφιών και την ένωση όλων των χριστιανών της Ανατολής για διεκδίκηση των ερειπίων που απέμειναν στη Μικρά Ασία²³⁶.

Μια ανακοίνωση της Κοινής των Αλυτρώτων Επιτροπείας καλεί τους πρόσφυγες να πολιτογραφηθούν, ώστε, εκτελώντας το καθήκον τους προς την αγαπημένη τους πατρίδα, να μπορέσουν να επιστρέψουν στα σπίτια τους²³⁷. Σε τηλεγράφημα προς τους Συμμάχους και την Αμερική, ικετεύουν οι Αλύτρωτοι Μικρασιάτες και Θράκες να μην αφήσουν να ξεριζωθούν οι Έλληνες από την Τουρκία²³⁸. Η Ελλάδα σε έκκλησή της προς τους Συμμάχους ζητά να μην εξαναγκαστούν οι εναπομείναντες Έλληνες στη Μικρά Ασία σε αναχώρηση αν δεν το επιθυμούν²³⁹. Οι πρόσφυγες δεν έχουν συνειδητοποιήσει την οριστική αδυναμία επιστροφής τους στον τόπο τους, ίσως γιατί δεν υπήρχε ενημερωμένη ειδησεογραφία, ίσως διότι υπήρχε ασάφεια και άγνοια για τις πραγματικές προθέσεις των

²³⁴ *ΑΥΕ* 1922, 88(2) 1,2: Ρέντης (Αθήνα) προς Βενιζέλο (Λωζάνη), 10 Δεκεμβρίου 1922, στο: Ψωμιάδης, ό.π., σ. 98.

²³⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/11/1922, σ. 3.

²³⁶ Το ίδιο, 2/12/1922, σ. 3.

²³⁷ Το ίδιο, 4/12/1922, σ. 3.

²³⁸ Το ίδιο, 5/12/1922, σ. 4.

²³⁹ Το ίδιο, 18/12/1922, σ. 4.

Τούρκων εκ μέρους των περισσότερων Ελλήνων πολιτικών και δημοσιογράφων, ίσως τελικά γιατί η αλήθεια ενείχε πολιτικό κόστος.

3. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

3.1. Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Η *Καθημερινή* αφιερώνει ουσιώδες πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Η Ανταλλαγή των Πληθυσμών – Ποίας συνεπείας μπορεί να έχει»¹ στην είδηση της συμφωνίας για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.

Έχει ήδη εφαρμοστεί η ανταλλαγή στο παρελθόν, γράφει η εφημερίδα. Εντός ολίγου, στη Μικρά Ασία θα έχουν μείνει μόνο οι πολιτικοί, λεγόμενοι, αιχμάλωτοι οι πληθυσμοί δηλαδή του Πόντου και της Ιωνίας, τους οποίους η κυβέρνηση της Άγκυρας εκτόπισε στο εσωτερικό της χώρας για να τους χρησιμοποιήσει εκβιαστικά, απειλούσα με αντίποινα για παραχωρήσεις από την Ελλάδα. Η απάθεια των Συμμάχων και η αδράνεια της ελληνικής κυβέρνησης μας αναγκάζουν, γράφει η εφημερίδα, να αποδεχούμε προσωρινά την «ατιμωτέρα και απανθρωποτέρα» αυτή απόφαση που η ιστορία έχει να επιδείξει. Θα επέλθει τελεία εθνογραφική παραμόρφωση στις ακτές του Αιγαίου μέχρι τον Εύξεινο Πόντο, αλλά θα υπάρξει και κοινωνικοοικονομικός αντίκτυπος: θα επιφέρει κρίση της καλλιέργειας της γης, πείνα, επιδημίες και χαλάρωση των κοινωνικών και οικογενειακών θεσμών. Όσο για τους αστούς πρόσφυγες που θα εισρεύσουν στις πόλεις, αυτοί θα βρουν τον δρόμο τους γιατί γνωρίζουν πώς να επιβιώνουν επαγγελματικά. Στο σημείο αυτό είναι αξιοπαρατήρητο ότι δεν εκφράζεται μομφή για τους διπλωματικούς χειρισμούς του Βενιζέλου αλλά αποδοχή μιας αναγκαίας απόφασης.

Στο *Ελεύθερον Βήμα* η απόφαση για την ανταλλαγή αναφέρεται σε πρωτοσέλιδο σύντομο μονόστηλο χωρίς κανένα σχολιασμό, σαν να επρόκειτο για μια ακόμα μικρή είδηση². Σε μετέπειτα άρθρο με τίτλο «Ενώ εξελίσσεται η κατάσταση...» του Γ. Εξηντάρη σχολιάζονται επικριτικά οι Σύμμαχοι για την υποχωρητικότητα που δείχνουν απέναντι στους Τούρκους. Οι ίδιοι είχαν εκφράσει «ιεράν αγανάκτησιν δια την απάνθρωπον στάσιν των Τούρκων» όταν αυτοί αρνήθηκαν να δεχθούν τον όρο

¹ *Καθημερινή*, 28/11/1922, σ. 1.

² *Ελεύθερον Βήμα*, 24/11/1922, σ. 1.

της προστασίας των μειονοτήτων³. Ενώ τώρα σιωπούν γιατί έχουν εξασφαλίσει την ικανοποίηση των συμφερόντων τους.

³ *Ελεύθερον Βήμα*, 19/12/1922, σ. 1.

3.2. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΨΗΦΙΩΝ ΣΤΗ ΛΩΖΑΝΗ

Στην πρώτη συνάντηση της διασκέψεως συζητήθηκε το θέμα της προστασίας των μειονοψηφιών, το οποίο ανέπτυξε ο λόρδος Curzon, εξάροντας τη σημασία του για τις πολιτισμένες κοινωνίες. Όλες οι μειονότητες, ασχέτως θρησκείας και φυλετικής προελεύσεως, πρέπει να τυγχάνουν των εγγυήσεων που θα τους εξασφαλίζουν ασφαλή διαβίωση στην ξένη χώρα διαμονής τους, δήλωσε. Κατά τη γνώμη του, αυτό θα ήταν καλό να γίνει υπό την επίβλεψη της ΚτΕ⁴. Οι Τούρκοι, αν και εδέχθηκαν να υποβάλουν αίτηση στην ΚτΕ, εδήλωσαν ότι αυτή δεν θα έχει δικαίωμα να διατηρεί επιτροπές ελέγχου στην Τουρκία⁵.

Κατόπιν παραθέσεως σχετικών στοιχείων για τις μειονοψηφίες, ο Curzon εξήτησε από τις κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας να αμνηστεύσουν όλα τα εγκλήματα εκατέρωθεν, να εξαιρεθούν της στρατιωτικής θητείας οι Έλληνες της Τουρκίας και οι Τούρκοι της Ελλάδας έναντι χρηματικής αποζημιώσεως, να έχουν τη δυνατότητα να εγκαταλείψουν τη χώρα διαμονής τους χωρίς δυσκολία όσοι το επιθυμούν και τέλος να οργανωθούν επιτροπές που θα επιβλέψουν την τήρηση όλων αυτών των όρων⁶. Το τελευταίο αίτημα έγινε δεκτό εφόσον αποφασίστηκε στο τέλος Δεκεμβρίου η κατάρτιση επιτροπών από Έλληνες, Αρμενίους και Τούρκους για τον σχεδιασμό των αλλαγών για τα προνόμια των μειονοτήτων και τα δικαστικά προνόμια⁷.

Η τουρκική αντιπροσωπεία ζήτησε την απομάκρυνση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη γιατί, κατά δήλωσή της, αποτελούσε φωλιά της ελληνικής προπαγάνδας. Επίσης την απομάκρυνση όλων των Ελλήνων μη τούρκων υπηκόων και των Ελλήνων τούρκων υπηκόων που δεν κατάγονται από την Κωνσταντινούπολη. Ο Curzon κατόπιν τούτου απείλησε ότι εκείνος και οι αντιπρόσωποι των χριστιανικών λαών θα διακόψουν τη διάσκεψη αν οι Τούρκοι δεν συναινέσουν στο θέμα των μειονοψηφιών⁸.

⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1922, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 1/12/1922, σ. 2.

⁵ *Ριζοσπάστης*, 2/12/1922, σ. 2 και 3/12/1922, σ. 2.

⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1922, σ. 4.

⁷ Το ίδιο, 22/12/1922, σ. 4.

⁸ Το ίδιο, 1/12/1922, σ. 4 και 3/12/1922, σ. 1.

Η στήλη «Ελεύθερον Βήμα» της ομώνυμης εφημερίδας σχολιάζει ότι η τουρκική αδιαλλαξία συγκίνησε σύμπαντες τους χριστιανούς που πιέζουν τώρα τις Μεγάλες Δυνάμεις για επιστροφή των χριστιανών υπηκόων στη Σμύρνη⁹.

Η *Καθημερινή* πληροφορεί σε σχετικό άρθρο της ότι η τουρκική αντιπροσωπεία αρνήθηκε την απαλλαγή των Ελλήνων από τη στρατιωτική θητεία που είχε ζητήσει ο Curzon¹⁰. Δέχθηκαν όμως να δοθεί στους Έλληνες οθωμανούς υπηκόους αμνηστία για όλα τα εγκλήματα και πλημμελήματα πολιτικής φύσεως για το διάστημα από 1ης Αυγούστου 1914 μέχρι 20ης Νοεμβρίου 1922¹¹.

Το θέμα των δικαστηρίων και το αίτημα των Συμμάχων όπως η τουρκική κυβέρνηση αναγνωρίζει τις ληξιαρχικές πράξεις και τα νομικά έγγραφα που εκδόθηκαν από τις αρχές των αναγνωρισμένων μη μουσουλμανικών μειονοτήτων απερρίφθη από την τουρκική αντιπροσωπεία¹². Το ζήτημα της συμμετοχής στη δικαιοσύνη ξένων δικαστών για τη διευθέτηση υποθέσεων Ευρωπαίων που ζουν στην Τουρκία είναι ασυμβίβαστο προς την τουρκική κυριαρχία, δήλωσε η τουρκική αντιπροσωπεία¹³.

⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/12/1922, σ. 3.

¹⁰ *Καθημερινή*, 4/12/1922, σ. 1.

¹¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 20/12/1922, σ. 4.

¹² Το ίδιο, 20/12/1922, σ. 4.

¹³ *Ριζοσπάστης*, 18/12/1922, σ. 2.

3.3. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

Στις εφημερίδες σχολιάζεται δυσμενώς η άρνηση των Τούρκων για παραμονή του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη και παρουσιάζονται οι θέσεις της ελληνικής αντιπροσωπείας επ' αυτού¹⁴. Ο Κακλαμάνος, μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας, δήλωσε ότι κανένας Έλληνας δεν θα υπέγραφε συνθήκη που προέβλεπε τέτοιο όρο. Είπε ακόμα ότι «τυχόν απομάκρυνσις του Πατριαρχείου εκ Κωνσταντινουπόλεως θα απετέλει ηθικόν και πνευματικόν αποκεφαλισμόν των ορθοδόξων». Υπερασπίστηκε στη συνέχεια την παραμονή των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, ακόμη και αυτών που δεν ήταν οθωμανοί υπήκοοι και εκτίμησε ότι οι περιουσίες που άφησαν στην Κωνσταντινούπολη όσοι έφυγαν ήταν δεκαπλάσιες των ιδιοκτησιών των Τούρκων στην Ελλάδα. Ζήτησε επίσης την παραμονή εκεί των ελληνικών σχολείων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, αίτημα το οποίο δέχθηκε η τουρκική αντιπροσωπεία, υπό την προϋπόθεση ότι θα εφαρμόζεται σε αυτά η εθνική διδασκαλία¹⁵.

Είδηση σε εφημερίδα πληροφορεί ότι στην Κωνσταντινούπολη θα αρχίσει η εγκατάσταση τούρκων προσφύγων στα χαρακτηριζόμενα ως «αδέσποτα» σπίτια των απελθόντων Ελλήνων, μετά την καταγραφή τους. Εντωμεταξύ συνεχίζεται η μαζική έξοδος των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, δυσκολεύονται όμως να προμηθευθούν τουρκικά διαβατήρια που είναι απαραίτητα για τη διεκδίκηση των περιουσιών τους. Γενικά ο τουρκικός Τύπος ενθαρρύνει τον εκτουρκισμό της Κωνσταντινούπολης και την απομάκρυνση εκείνων των Ελλήνων που προέβησαν σε αντιτουρκικές ενέργειες, ακόμη και αν είναι οθωμανοί υπήκοοι. «Φιλία με τους Έλληνες δεν μπορεί να υπάρξει, διότι το έδειξαν ήδη από το 1821», συμπληρώνει η εφημερίδα. Προτείνουν δε οι Τούρκοι να είναι η ανταλλαγή γενική και να μην εξαιρεθεί η Κωνσταντινούπολη¹⁶.

Δημοσιεύεται η πληροφορία ότι η αμερικανική αντιπροσωπεία αντιτίθεται στην απομάκρυνση του Πατριάρχη Μελετίου που ζητούν οι Τούρκοι και ότι υποστηρίζει

¹⁴ *Καθημερινή*, 4/12/1922, σ. 3.

¹⁵ Το ίδιο, 4/12/1922, σ. 3.

¹⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/12/1922, σ. 1.

το θέμα των μειονοψηφιών. Επίσης ότι οι Τούρκοι συμφώνησαν τελικά να παραμείνουν στην Κωνσταντινούπολη οι Έλληνες, αίτημα με το οποίο συμφώνησαν και οι Σύμμαχοι, με τον όρο ότι δεν θα εκδιωχθεί το Πατριαρχείο από εκεί¹⁷.

Σε δήλωσή του στη Θεσσαλονίκη ο Πλαστήρας είπε: «Ειρήνη με απομάκρυνσιν του Οικουμενικού Πατριαρχείου και εκτόπισιν των Ελληνικών πληθυσμών της Κωνσταντινουπόλεως επ' ουδενί θα γίνει δεκτή»¹⁸. Ο Βενιζέλος, πάντως, μάχεται σφοδρά για τα πλήρη δικαιώματα του Πατριαρχείου, αντικρούοντας τις συγκαταβατικές προτάσεις των Συμμάχων¹⁹.

Η υποχωρητικότητα των Τούρκων ως προς τους Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως προκαλεί δυσπιστία σε μερικούς. Το άρθρο του Γ. Α. Εξηντάρη με τίτλο «Προτιμότερα η προσφυγή εις τα όπλα» συστήνει καχυποψία γι' αυτή τη στροφή, η οποία είναι φαινομενική και δεν παρέχει ιδιαίτερες εγγυήσεις για την τύχη των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Η Ελλάδα πάντα έδειξε τις φιλειρηνικές της διαθέσεις στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης, αλλά κατόπιν της αδιαλλαξίας του Ισμέτ απέναντι στο Πατριαρχείο και της υποχωρητικότητας των συμμάχων απέναντι στους Τούρκους, είναι καιρός να δείξει η Ελλάδα το σθένος της, έστω και με την προσφυγή στα όπλα.²⁰ Προκαλεί απορία η ελαφρότητα με την οποία εκφράζεται αυτή η παρορμητική προτροπή του αρθρογράφου εν μέσω ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων.

Κατά πληροφορίες τουρκικής εφημερίδας, διενεργείται η καταγραφή των ελληνικών περιουσιών και η κατάσχεση κινητών και ακινήτων που εγκαταλείφθηκαν από απελθόντες Έλληνες υπηκόους, των οποίων η αναχώρηση θα διερευνηθεί²¹.

¹⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/12/1922, σ. 3.

¹⁸ Το ίδιο, 18/12/1922, σ. 4.

¹⁹ Το ίδιο, 22/12/1922, σ. 1.

²⁰ Το ίδιο, 8/12/1922, σ.1.

²¹ Το ίδιο, 22/12/1922, σ.1.

3.4. ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΑΠΟΤΙΜΟΥΝ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Σε συνέντευξή του ο Χασάν βέης, μέλος της τουρκικής αντιπροσωπείας, έκανε μια αποτίμηση της τουρκικής στάσης στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης. Για το θέμα των μειονοτήτων είπε ότι το ζήτημα έχει διευθετηθεί στις κύριες γραμμές του αλλά ότι η κατάσταση είναι ξεκάθαρη: Ή πρέπει να αναγνωρισθούν τα δικαιώματα των μειονοτήτων ή να διατηρηθεί το παλαιό σύστημα²².

Σχετικά με το Πατριαρχείο δήλωσε ότι δεν γίνεται να διατηρηθεί με τη μορφή που είχε ως τότε. Το ζήτημα των θρησκευτικών προνομίων δεν υφίσταται πλέον για την Τουρκία. Θα επιτρέπεται η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας αλλά οι Τούρκοι «έθεσαν νέας γραμμές» πλέον για το Πατριαρχείο και θα αποδεχθούν απλώς ένα θρησκευτικό αρχηγό²³.

Σε δηλώσεις του από την Άγκυρα στην αγγλική εφημερίδα *Evening Mail* ο Κεμάλ ισχυρίστηκε ότι η κυβέρνησή του επέτρεψε στους χριστιανικούς πληθυσμούς να φύγουν, αν το επιθυμούσαν, μετά την Ανακωχή των Μουδανιών. Δεν ασκήθηκε καμία βία εναντίον τους, όπως ακούστηκε. «Ο τρόμος των οφείλεται εις την διενεργούμενην προπαγάνδαν!», είπε²⁴.

Μια σύντομη όμως είδηση της ίδιας ημέρας δείχνει την απόσταση από την αλήθεια: Το στρατοδικείο Νικομήδειας καταδίκασε σε θάνατο 38 Έλληνες Πόντιους που συνέλαβε καθώς προχωρούσαν πεζοί από την Αμισό προς την Κωνσταντινούπολη²⁵.

²² *Ελεύθερον Βήμα*, 22/12/1922, σ. 1.

²³ Το ίδιο.

²⁴ Το ίδιο.

²⁵ Το ίδιο.

3.5. Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ, ΟΜΗΡΩΝ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ. ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΑΜΝΗΣΤΕΙΑΣ

A. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

Στις εφημερίδες κυριαρχεί καθημερινά το θέμα της Συμφωνίας της Ανταλλαγής των στρατιωτικών και πολιτικών αιχμαλώτων και των πολιτικών ομήρων, το σχέδιο της οποίας θα ετίθετο άμεσα σε εφαρμογή ως ειδική συμφωνία στο πλαίσιο της κύριας συνθήκης²⁶. Σποραδικά εκφράζονται πάντως φόβοι ότι η ανταλλαγή μπορεί να ακυρωθεί λόγω προβλημάτων που ενέσκηψαν²⁷.

Σε άλλη περίπτωση, οικτίζει ο αρθρογράφος την Ελλάδα για το έσχατο σημείο υποχωρητικότητας που έφθασε ακολουθώντας τις επιθυμίες των Μεγάλων προκειμένου να πετύχει την ειρήνη, η οποία όμως δεν ικανοποίησε τους πόθους της²⁸.

Ακολουθούν τα επίσημα κείμενα της Ανταλλαγής των Πληθυσμών εκ μέρους της Τουρκίας προς τους Συμμάχους²⁹ και των Συμμάχων προς την Τουρκία³⁰. Ο Ιανουάριος κλείνει με τη δημοσίευση των όρων της Αμνηστείας.

Όροι της Αμνηστείας

Οι όροι της Αμνηστείας είναι συνοπτικά οι εξής: Η τουρκική κυβέρνηση αναλαμβάνει την υποχρέωση να προστατεύει εξίσου όλους τους κατοίκους της Τουρκίας ασχέτως θρησκεύματος, εθνικότητας, γλώσσας ή φυλής. Οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί θα δύνανται να κυκλοφορούν ελεύθερα εντός και εκτός του τουρκικού κράτους βάσει των νόμων που ισχύουν και για τους τούρκους υπηκόους. Θα μπορούν να εξασκούν οποιοδήποτε επάγγελμα, είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, να έχουν τα ίδια αστικά και πολιτικά δικαιώματα με τους μουσουλμάνους και να διευθετούνται τα οικογενειακά και προσωπικά τους ζητήματα σύμφωνα με τα έθιμα της μειονότητας εις την οποία ανήκουν. Θα είναι ελεύθεροι

²⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/1/1923, σ. 4.

²⁷ Το ίδιο, 8/1/1923, σ. 4.

²⁸ Το ίδιο, 14/1/1923, σ. 1.

²⁹ Το ίδιο, 15/1/1923, σ. 1.

³⁰ Το ίδιο, 19/1/1923, σ. 4.

επίσης να μιλούν τη γλώσσα τους, παρά την ύπαρξη της επισήμου γλώσσας και να ιδρύουν θρησκευτικά, μορφωτικά ή εκπαιδευτικά ιδρύματα με ελεύθερη τη χρήση της γλώσσας τους ή την άσκηση της θρησκείας τους εντός αυτών³¹.

Η ανακοίνωση, επίσης, της συμφωνίας για την παραμονή του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη προξένησε ανακούφιση σε όλους, όπως δήλωσε ο Curzon, ο οποίος πρόσθεσε ότι το Πατριαρχείο θα συνεχίσει την παρουσία του σαν ένα καθαρώς θρησκευτικό και πνευματικό ίδρυμα, απέχον από κάθε πολιτική ανάμειξη³².

B. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Στην *Καθημερινή* υπάρχουν επίσης παρόμοιες ειδήσεις, μία από τις οποίες είναι ότι οι Τούρκοι παραμένουν ανένδοτοι στο θέμα της επιστροφής ελληνικών πληθυσμών στις εστίες τους και δεν δέχονται μετατροπή της βάσης των διαπραγματεύσεων για τέτοιο σκοπό³³.

Η αρθρογραφία για τους πρόσφυγες αρχίζει να παίρνει μια πιο επιθετική χροιά. Στο άρθρο «Να εργασθούν» διακρίνεται ένας πιο σκληρός τόνος σε σχέση με παλαιότερα, γιατί σε άρθρο εφημερίδας κατηγορούνται οι πρόσφυγες ως οκνηροί («ουδεμίαν εδείκνυαν μέχρι τούδε σπουδήν προς εργασίαν») και κρατικοδίαιοι («[σ.σ. το μόνο αποτελεσματικό μέτρο] η διακοπή του προσφυγικού επιδόματος»)³⁴. Το σχόλιο «Εποικισμός των προσφύγων» αναφέρεται στη διευθέτηση εγκατάστασης μεταναστών Ποντίων, Θρακών και Μικρασιατών στη Μακεδονία³⁵.

Μια θεματική που επαναλαμβάνεται είναι το δάνειο από την ΚτΕ για την περίθαλψη και στέγαση των προσφύγων, το οποίο φαίνεται να απασχολεί έντονα τον συντάκτη καθώς δημοσιεύεται συστηματικά στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας³⁶.

Ενδιαφέρον έχουν και άρθρα όπως το «Μέχρι Θεού», στα οποία ιερείς φέρονται να αντιδρούν στη στέγαση προσφύγων σε ναούς (του Πειραιά κυρίως), προβάλλοντας

³¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/1/1923, σ. 1.

³² Το ίδιο, 29/12/1923, σ. 4.

³³ *Καθημερινή*, 11/1/1923, σ.4.

³⁴ Το ίδιο, 2/1/1923.

³⁵ Το ίδιο, 4/1/1923.

³⁶ Το ίδιο, 6/1/1923, σ. 1 και το «Νέος Κολόμβος», 9/1/1923, σ. 1. Γίνεται ειρωνική αναφορά στην επ' αόριστον αναβολή της σχετικής συζήτησης.

την αδυναμία πραγματοποίησης της καθιερωμένης λειτουργίας³⁷. Εντύπωση εξάλλου προκαλούν οι συνέχειες μυθιστορημάτων στην πρώτη σελίδα, ενώ συντελούνται γεγονότα κορυφαίας σημασίας για την Ελλάδα³⁸. Η ενημέρωση, πάντως, της *Καθημερινής* για την πορεία της Διάσκεψης στη Λωζάνη γίνεται καθημερινά και με υπευθυνότητα, στην τέταρτη σελίδα κατά κανόνα. Η ενημέρωση αυτή, για την *Καθημερινή* αλλά και για όλες τις υπό συζήτηση εφημερίδες, λαμβάνεται από ξένα πρακτορεία ειδήσεων και όχι μέσω ιδίου απεσταλμένου στη Λωζάνη.

Γ. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

Παρατίθενται πιο κάτω μερικές από τις ειδήσεις που αναφέρονται στον *Ριζοσπάστη* και παρουσιάζουν ενδιαφέρον σχετικά με τη συμφωνία για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.

Οι Τούρκοι συμφώνησαν να αφήσουν αμέσως μετά την υπογραφή της ειρήνης τους άνω της στρατευσίμου ηλικίας άρρενες Έλληνες οι οποίοι κρατούνται στην Ανατολία μετά από την αναχώρηση των ελληνικών πληθυσμών³⁹. Μεγάλος αριθμός χριστιανών ομήρων από Μικρά Ασία και Κωνσταντινούπολη φεύγει εσπευσμένα, οι δε χριστιανικοί λαοί στα παράλια του Αιγαίου απειλούνται με πραγματική εξόντωση από την εξάπλωση λοιμωδών νόσων⁴⁰.

Καταγράφεται η σύναψη συμφωνίας για τις μειονότητες καθώς και αυτή για αμνηστεία, η οποία παραγράφει τα πολιτικά και στρατιωτικά αδικήματα αμφοτέρων των πλευρών⁴¹. Αρχίζει επίσης ο καθορισμός της αξίας των περιουσιών των πληθυσμών που θα ανταλλαχθούν⁴².

Η ανακατάληψη από το κράτος των τουρκικών τσιφλικιών που είχαν δοθεί χαριστικά στους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών και η άμεση ενοικίασή τους σε καλλιεργητές κολλήγους θα επηρεάσει θετικά την κατάσταση των προσφύγων⁴³.

³⁷ *Καθημερινή*, 16/01/1923.

³⁸ Το ίδιο, «Η Ζωή μου», 16/1/1923, σ. 1.

³⁹ *Ριζοσπάστης*, 1/1/1923, σ. 4.

⁴⁰ Το ίδιο.

⁴¹ Το ίδιο.

⁴² Το ίδιο, 7/1/1923, σ. 2.

⁴³ Το ίδιο, 6/1/1923

Η τουρκική αντιπροσωπεία εγείρει απαιτήσεις για αυτονομία της Δυτικής Θράκης και τμήματος της Ανατολικής Μακεδονίας και επέκταση των συνόρων της Θράκης μέχρι τον Νέστο για τους πληθυσμούς που θα ανταλλάγουν⁴⁴.

Η τουρκική αντιπροσωπεία παραιτήθηκε των αξιώσεών της όπως θεωρηθούν ανταλλάξιμοι οι έλληνες υπήκοοι που ζούσαν στην Τουρκία. Το ίδιο ισχύει και για την αξίωσή της να μη συμπεριληφθούν οι Τούρκοι της Ανατολικής Μακεδονίας στην Ανταλλαγή⁴⁵.

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός θα ερευνήσει από κοντά την κατάσταση των Ελλήνων προσφύγων στην Τουρκία, το ίδιο δε θα ισχύσει και για τους Τούρκους στην Ελλάδα⁴⁶. Έλληνες και Τούρκοι υπέβαλαν τον κατάλογο των αιχμαλώτων στην αρμόδια υποεπιτροπή της Λωζάνης.

Υπεγράφησαν τα δύο έγγραφα μεταξύ Βενιζέλου και Ισμέτ, σύμφωνα με τα οποία αιχμάλωτοι και πολιτικοί όμηροι θα ανταλλάγουν άμεσα, ενώ οι πληθυσμοί από την 1η Μαΐου 1923.⁴⁷.

⁴⁴ Ριζοσπάστης, 9/1/1923, σ. 2.

⁴⁵ Το ίδιο 14/1/1923, σ. 2.

⁴⁶ Το ίδιο, 18/1/1923, σ. 1.

⁴⁷ Το ίδιο.

3.8. Ο ΑΜΕΣΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ο Ιανουάριος είναι ο μήνας που συζητείται έντονα η συμφωνία της Λωζάνης για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Στο πρωτοσέλιδο άρθρο της *Καθημερινής* «Η Ανταλλαγή»⁴⁸, επικρίνεται η «ακατανόητος σπουδή» με την οποία ανταποκρίθηκε η ελληνική αντιπροσωπεία στην πρόταση του δόκτορος Νάνσεν. Οι εξηγήσεις του «Ελληνογος αντιπροσώπου» 1) περί του τετελεσμένου της εκδίωξης των Ελλήνων από την Τουρκία και 2) περί της επιτακτικής ανάγκης όχι πλέον προσωρινής αλλά μόνιμου εγκαταστάσεως των προσφύγων δεν θεωρούνται ικανοποιητικές από την εφημερίδα: «Δεν ευρίσκομε ότι η επί τόσον ευρείας κλίμακος μόνιμος εγκατάστασις των προσφύγων δύναται να επιτευχθή άνευ ανυπολογίστων δυσχερειών και άνευ της παρόδου μακρού χρόνου», γράφει. Όσο για την έλλειψη ικανοποιήσεώς της για την πρώτη εξήγηση του Βενιζέλου, η εφημερίδα προσφέρει μια αφηρημένη δικαιολογία: Αν δεν υπήρχε αυτή η βιασύνη, τότε «η τύχη του εκατομμυρίου και πλέον ανεστίου προσφυγικού κόσμου θα εκανονίζετο λίαν πιθανώς κατά τρόπον λογικώτερον και ανθρωπινώτερον». Όταν εκκενώθηκε η Θράκη τον Οκτώβριο του 1922, το σχόλιο της *Καθημερινής*⁴⁹ ήταν πιο έντονο στο άρθρο «Ο ένοχος», που βέβαια καταλόγιζε στον Βενιζέλο την απόφαση αυτή. Ο *Ριζοσπάστης*, από την άλλη πλευρά, χαρακτηρίζει την ανταλλαγή των μειονοτήτων «εγκληματική»⁵⁰.

«Η φωνή των αλυτρώτων» είναι ο τίτλος του άρθρου του Γ. Α. Εξηντάρη στο *Ελεύθερον Βήμα*⁵¹, στο οποίο εκφράζεται με διαπρύσια λόγια για τα δίκαια αιτήματα του προσφυγικού συλλαλητηρίου της προηγούμενης ημέρας. Αν και φιλοβενιζελική η εφημερίδα, στο άρθρο αυτό είναι κατάφωρα αρνητική για την απόφαση της ανταλλαγής, όχι τόσο από άποψη διπλωματικών χειρισμών όσο για τη στάση των Συμμάχων απέναντι στην Ελλάδα. «Οι πρόσφυγες ετυραννήθηκαν, εσφάγησαν και εδιώχθηκαν γιατί προσέτρεξαν στις ανάγκες των Συμμάχων. Αλλά και εάν ... οι Σύμμαχοι αναγκάσουν το ελληνικό κράτος να υπογράψει μια τέτοια συνθήκη,

⁴⁸ *Καθημερινή*, 10/1/1923, σ. 1.

⁴⁹ Το ίδιο, 14/10/1922.

⁵⁰ *Ριζοσπάστης*, 4/1/1923, σ. 1.

⁵¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/1/1923, σ. 1.

υπάρχει η διαβεβαίωση των Αλυτρώτων, ότι ποτέ δεν θα παραδεχθούν ένα έγγραφο που καταπατά κάθε ανθρώπινο και θείο νόμο»⁵².

A. ΤΟ ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ

Μεγαλειώδες συλλαλητήριο σε όγκο και παλμό πραγματοποίησαν οι Μικρασιάτες, Πόντιοι και Θράκες πρόσφυγες της Αθήνας και του Πειραιά στην Πλατεία Ομονοίας εναντίον της αποφάσεως της Ανταλλαγής των Πληθυσμών⁵³.

Η περιγραφή του συλλαλητηρίου είναι πράγματι σπαραξικάρδια. «Μυριάδες ανδρών, γυναικών και παιδίων συνέρρεον πανταχόθεν με λάβαρα και μαύρες σημαίες... Μία φράσις εξήρχετο από όλα τα χείλη των δυστυχών προσφύγων και υψώνετο διάχυτος: Στα σπίτια μας!...και τα δάκρυα της νοσταλγίας της πατρίδας εβούρκωναν τα μάτια τους»⁵⁴.

B. ΨΗΦΙΣΜΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ

Σε ψήφισμα που επέδωσαν στην Κυβέρνηση και στις ξένες πρεσβείες, περιέγραφαν οι πρόσφυγες τη Συνθήκη Ανταλλαγής ως «αντιβαίνουσα προς την εθνική και παγκόσμια συνείδηση και προς τα ιερότερα δίκαια του ανθρώπου, την ελευθερία και την ιδιοκτησία». Πιστεύουν ότι έχουν απαράβατα δικαιώματα στα εδάφη όπου κατοικούσαν από αιώνες και από τα οποία εξεδιώχθησαν από τον φόβο της σφαγής παρά τη θέλησή τους. Δηλώνουν ότι η αδικία είναι ακόμα πιο μεγάλη, γιατί οι ίδιοι πήγαν με το πλευρό των Συμμάχων, που τους υποσχέθηκαν την απολύτρωση ή τουλάχιστον βελτίωση της τύχης τους. Καταγγέλλουν την αδικία αυτή ως προσβολή της ανθρωπότητας και του πολιτισμού και δηλώνουν ότι θα μεταλαμπαδεύσουν την οδύνη και τη διαμαρτυρία τους στις επόμενες γενιές⁵⁵.

Το Ψήφισμα αυτό επιδόθηκε στον αρχηγό της Επανάστασεως Νικόλαο Πλαστήρα, του οποίου η απάντηση επάλλετο από τα ίδια συναισθήματα οδύνης: «Αν υπάρχουν

⁵² *Ελεύθερον Βήμα*, 9/1/1923, σ. 1.

⁵³ Το ίδιο, 9/1/1923, σ. 3.

⁵⁴ Το ίδιο.

⁵⁵ Το ίδιο.

καρδίαι αι οποίαι διερράγησαν από τον πόνον σας, είνε μία και η ιδική μου...»⁵⁶.
Ανάλογο ψήφισμα εστάλη και στον Βενιζέλο⁵⁷.

Γ. ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΑΛΥΤΡΩΤΩΝ ΠΡΟΣ ΚΑΡΑΠΑΝΟ

Οι τέως Πληρεξούσιοι Θράκης, καθώς και η Επιτροπή των Αλυτρώτων, εκπροσωπούντων και 35 επιτροπές Αλυτρώτων των συλλαλητηρίων στην επαρχία, τηλεγράφησαν στο μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάνη Καραπάνο, ζητώντας να υπογράψει διαμαρτυρία προς τη Διάσκεψη κατά της Ανταλλαγής των Πληθυσμών. Θεωρούν ότι αυτή η απόφαση «παραβιάζει τις ιερώτερες ανθρώπινες αρχές και κάθε έννοια δικαίου»⁵⁸.

Δ. ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΟ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

Η απάντηση του Βενιζέλου στο τηλεγράφημα της επιτροπής του προσφυγικού συλλαλητηρίου με τη διαμαρτυρία κατά της Συμφωνίας της Ανταλλαγής ήταν η ακόλουθη: Η Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχθεί την ανταλλαγή. Είναι όμως έτοιμη να την ακυρώσει εφόσον οι Τούρκοι δέχονται πίσω τους ελληνικούς πληθυσμούς υπό εγγυήσεις. Αυτό, όμως, παρά τις προσπάθειες όλων των αντιπροσώπων στη Διάσκεψη, απορρίπτεται από τους Τούρκους κατηγορηματικά⁵⁹.

«Υπεκύψαμεν εις την σκληράν ανάγκην εις ην και οι θεοί πείθονται».

Έτσι εξηγεί ο Βενιζέλος την απόφαση για τη συμφωνία της Ανταλλαγής των Πληθυσμών σε απαντητική του επιστολή προς τον φίλο του Ν. Κυριακίδη, ο οποίος του παραπονέθηκε για το ζήτημα αυτό⁶⁰. Δίνεται στη συνέχεια η ευκαιρία στον Βενιζέλο να κάνει μια αποτίμηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες ελήφθη αυτή η απόφαση και τι επέτυχε ο ελληνισμός από αυτήν με τα ακόλουθα λόγια:

Παρόλες τις διαμαρτυρίες των αντιπροσώπων Άγγλων, Αμερικανών και Γάλλων, οι Τούρκοι ήταν ανένδοτοι στο θέμα αυτό. Οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να επιβάλουν τη

⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/1/1923, σ. 3.

⁵⁷ *A.B.*, 35, Πρόσφυγες Μικράς Ασίας, Ανατολικής Θράκης και Πόντου (Αθήνα) προς Ε. Βενιζέλο (Λωζάνη), 22 Ιανουαρίου 1923.

⁵⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/1/1923, σ. 4.

⁵⁹ Το ίδιο, 26/1/1923, σ. 1.

⁶⁰ Το ίδιο.

θέλησή τους γιατί δεν ήθελαν επ' ουδενί ένα νέο πόλεμο. Η Τουρκία, λοιπόν, έχουσα απαλλαγεί από τους ελληνικούς πληθυσμούς, ήταν αποφασισμένη να εκδιώξει και τους υπόλοιπους που είχαν μείνει, καθώς και το Πατριαρχείο.

Η Συνθήκη που υπεγράφη, συνεχίζει ο Βενιζέλος, κατορθώνει τα εξής: Να διασφαλίσει την παραμονή των Ελλήνων και του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη. Την παραμονή των εναπομεινάντων στην Τουρκία Ελλήνων έως ότου αρχίσει η αναχώρηση των Τούρκων από την Ελλάδα. Την αποχώρηση των Τούρκων μέχρι του Νέστου ανατολικά, 350 χιλιάδων συνολικά, οι κατοικίες των οποίων θα χρησιμοποιηθούν από τους μισούς έλληνες πρόσφυγες⁶¹.

Επίσης την ακύρωση όλων των δημοτικών μέτρων που εφαρμόστηκαν μετά το 1912 κατά των περιουσιών των Ελλήνων στην Τουρκία και των Τούρκων στην Ελλάδα. Την εκτίμηση των περιουσιών που άφησαν οι Έλληνες στην Τουρκία, ή αυτών που θα αφήσουν οι Τούρκοι στην Ελλάδα φεύγοντας, από επιτροπές υπό την εποπτεία της ΚτΕ. Τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν περιουσιών και την καταβολή της διαφοράς στους δικαιούχους από το Κράτος, πάλι υπό την επίβλεψη της ΚτΕ.

Το δικαίωμα επανόδου των Ελλήνων πολιτών που ήταν εγκατεστημένοι στην Τουρκία να επιστρέψουν στα σπίτια τους στην Τουρκία. Την απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας στους πρόσφυγες στην Ελλάδα, οι οποίοι περιλαμβάνονται στην υποχρεωτική ανταλλαγή, με τον όρο όμως ότι δεν θα επανέλθουν στην Τουρκία, εκτός εάν λάβουν ειδική άδεια. Τέλος, την αποτροπή της εξώσεως των Ελλήνων από την Κωνσταντινούπολη.⁶²

Στην κατηγορία του Κυριακίδη προς την ελληνική αντιπροσωπεία, ότι άφησε στους Τούρκους το αίσχος της απάνθρωπης αυτής πολιτικής χωρίς να απαντήσει η Ελλάδα με αντίποινα κατά των Τούρκων, ο Βενιζέλος απάντησε: «Το αίσχος δεν βαρύνει ημάς, οίτινες υποκύπτομεν εις την σκληράν ανάγκην – εις ην και οι Θεοί πείθονται – του να διευκολύνωμεν την εγκατάστασιν των μυριάδων των προσφύγων, αλλά τον σημερινόν πολιτισμόν, όστις είνε ανίκανος να προλάβη το αίσχος τούτο»⁶³.

⁶¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/1/1923, σ. 1.

⁶² Το ίδιο.

⁶³ Το ίδιο.

Τελειώνοντας την επιστολή του ο Βενιζέλος γράφει: «Γνωρίζω ότι ο προσφυγικός κόσμος θα με αναθεματίσει δι' αυτό που κάμνω. Αλλ' έχω την συνείδησίν μου ήσυχον, ότι εργάζομαι προς το συμφέρον αυτού»⁶⁴.

⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/1/1923, σ. 1.

3.9. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

A. ΑΠΟΨΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Έχουν γίνει πολλές συζητήσεις για το ποιος πήρε αρχικά την απόφαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Ήταν ένα θέμα στο οποίο κανείς πολιτικός παράγων δεν ήθελε φανερή ανάμειξη, γιατί μια τέτοια απόφαση αντέβαινε στο πνεύμα της αυτοδιάθεσης των λαών, όπως αυτή εκδηλώθηκε μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τα 12 Σημεία του Δόγματος Wilson.

Οι εμπλεκόμενοι στη σύσκεψη για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών αρνήθηκαν την όποια ευθύνη. Ο επικεφαλής της τουρκικής αντιπροσωπείας Ισμέτ απέδωσε την ευθύνη στην εισήγηση της ΚτΕ και δικαιολογήθηκε ότι συγκατένευσε εξ ανάγκης. Ο Βενιζέλος εδήλωσε ότι η ελληνική πλευρά θα ήταν έτοιμη να μην προχωρήσει στην απόφαση, εφόσον η τουρκική κυβέρνηση επέτρεπε την επιστροφή των εκδιωχθέντων Ελλήνων στα σπίτια τους. Ο Ύπατος Αρμοστής της ΚτΕ Νάνσεν αντέτεινε ότι του είχε προταθεί το σχέδιο αυτό από τους Αρμοστές των Τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, κάτι που οι ίδιοι αρνήθηκαν κατηγορηματικά⁶⁵.

Η ομόθυμη καταδίκη της υποχρεωτικής ανταλλαγής από όλους τους εμπλεκόμενους στη συνέχεια, συμπεριλαμβανομένων της Ελλάδας και της Τουρκίας, συσκότισε περισσότερο την υπόθεση⁶⁶. Η μελέτη, ωστόσο, του ιστορικού Αρχείου της ΚτΕ, των ελληνικών διπλωματικών εγγράφων και της προσωπικής αλληλογραφίας του Βενιζέλου, έρριξαν κάποιο φως στους λόγους αυτής της απόφασης και στις περιστάσεις που την επέβαλαν⁶⁷.

Η απόφαση της Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών επιβλήθηκε, όπως αναλύει ο Κων. Σβολόπουλος, από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα. Εφόσον η οθωμανική-τουρκική εξουσία είχε προβεί στον διωγμό και αφανισμό των χριστιανών της Μ. Ασίας κατά τη διάρκεια της δευτέρας δεκαετίας του 20ου αιώνα, ωθούμενη

⁶⁵ Σβολόπουλος, *Αναφορές*, ό.π., σ. 94.

⁶⁶ Το ίδιο, σ. 95.

⁶⁷ Το ίδιο, σ. 96.

από την ιδέα της δημιουργίας εθνικού τουρκικού κράτους, τίποτα δεν θα την εμποδίζει να τον συνεχίσει, τη στιγμή που η Ελλάδα ήταν ηττημένη και απομονωμένη⁶⁸.

Μετά την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία, ο υπουργός Εσωτερικών της Τουρκίας διεμήνυσε ότι η εθνικιστική κυβέρνηση δεν θα ανεχόταν πλέον την παρουσία των Ελλήνων στα εδάφη της⁶⁹. Η απόφαση ελήφθη μεταξύ Βενιζέλου και Νάνσεν κατά τις συνεννοήσεις τους στα μέσα Οκτωβρίου 1922 μετά από την Ανακωχή των Μουδανιών. Σταθμίζοντας ρεαλιστικά και ψύχραιμα τα γεγονότα, οι δύο άνδρες συμφώνησαν στην ιδέα της Ανταλλαγής, ίσως χωρίς αρχικά να την ονομάσουν «υποχρεωτική». Το πνεύμα όμως που διαχέεται στα τηλεγραφήματα που αντήλλαξαν, και προκύπτει αβίαστα από τα συμφραζόμενα του περιεχομένου τους, οδηγεί στην έννοια της υποχρεωτικής ανταλλαγής. Δεν είχε άλλωστε ενταχθεί ακόμα στο λεξιλόγιο των διεθνών σχέσεων αυτός ο όρος και οι εθελοντικές ανταλλαγές είναι σπανίως εθελοντικές⁷⁰. Η μαζική εκδίωξη ενός πληθυσμού και η εισροή του στο κράτος διαφυγής του, που δεν είναι σε θέση να τον συντηρήσει και μάλιστα χωρίς προηγούμενη συμφωνία, μοιραία ενέχει το στοιχείο του εξαναγκασμού⁷¹.

Το βαθύτερο νόημα του τηλεγραφήματος του Βενιζέλου προς τον Νάνσεν υπονοούσε, κατά τον Σβολόπουλο, καθολική αποχώρηση των Ελλήνων από την Τουρκία και των Τούρκων από την Ελλάδα, στοιχείο που από μόνο του αντιβαίνει στη λογική της προαιρετικής ανταλλαγής⁷².

Όταν ο Βενιζέλος δέχθηκε την πρόταση της επαναστατικής κυβέρνησης να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στη σύσκεψη της Λωζάνης, πρωταρχικός παράγοντας στην απόφασή του, που συνέπιπτε και με την άποψη του Νάνσεν, ήταν η ταχύτητα με την οποία έπρεπε να προχωρήσει η διαδικασία για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Η καθυστέρηση θα ήταν εις βάρος της Ελλάδας⁷³.

⁶⁸ Σβολόπουλος, *Αναφορές*, ό.π., σ. 106.

⁶⁹ SDN/A, 48/24318, E Venizelos a Nansen, 13 9ctobre 1922, στο: Σβολόπουλος, *Αναφορές*, σ. 155.

⁷⁰ Ψωμιάδης, ό.π., σ. 94.

⁷¹ Το ίδιο.

⁷² Σβολόπουλος, *Αναφορές*, ό.π., σ. 107.

⁷³ Ψωμιάδης, ό.π., σ. 95 και σ. 85.

B. ΑΠΟΨΕΙΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Παρατέθηκαν παραπάνω οι θέσεις του Βενιζέλου στο θέμα της Ανταλλαγής των Πληθυσμών μέσα από δημοσιεύματα στον Τύπο της εποχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως έχει σχετική συζήτηση που έγινε δέκα χρόνια αργότερα στη Βουλή η οποία παρατίθεται αν και είναι εκτός των χρονικών ορίων αυτής της μελέτης.

Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης κατηγόρησε τον Βενιζέλο, ότι πάντα επεδίωκε την εκρίζωση του ελληνισμού από τη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος απάντησε σχετικά: Το 1914 άρχισε η εκρίζωση των ελληνικών πληθυσμών από την Τουρκία. Πρότεινε τότε την Ανταλλαγή των Πληθυσμών για να σωθούν αυτοί οι πληθυσμοί. Στη συνέχεια σταμάτησαν οι διωγμοί, όχι γιατί άλλαξε η γραμμή των Τούρκων, αλλά γιατί ξέσπασε ο Μεγάλος Πόλεμος. Γινόταν όμως φανερό ότι και η Ελλάδα θα εσύρετο σε αυτόν.

Την Ανταλλαγή την πρότεινε, όπως είπε, το 1914 για να σωθούν οι ελληνικοί πληθυσμοί σε περίπτωση νίκης των Γερμανών και της Τουρκίας, και όχι για να τους μεταφέρει στην Ελλάδα.

Πριν από την παραίτησή του το 1915, συνέστησε στο φιλογερμανικό ανακτορικό συμβούλιο να ζητήσει από τους Γερμανούς, σε περίπτωση επικράτησής τους, εγγυήσεις για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών και για τη μη ολική απώλεια των εδαφών που θα εχάνοντο. Όμως αυτές οι συμβουλές δεν ελήφθησαν υπόψιν. Η ανταλλαγή τον Νοέμβριο του 1922 ήταν η μόνη λύση για να σωθεί ό,τι μπορούσε να σωθεί.⁷⁴

⁷⁴ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση Ν', 31/3/1932, σ. 671.

3.10. ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΟΙ

Η Ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών έγινε με βάση το θρήσκευμα και όχι τη φυλετική καταγωγή ή άλλο κριτήριο. Σύμφωνα με τους όρους της, θα ανταλλάσσοντο υποχρεωτικά οι Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι με τουρκική υπηκοότητα που ζούσαν στα τουρκικά εδάφη και οι μουσουλμανικοί στο θρήσκευμα πληθυσμοί που κατοικούσαν στα ελληνικά εδάφη⁷⁵. Μια Μικτή Επιτροπή θα ρύθμιζε τα εκατέρωθεν περιουσιακά στοιχεία των ανταλλαξίμων.

Στους ανταλλάξιμους περιλαμβάνονταν αυτοί που είχαν εγκαταλείψει τις χώρες διαμονής τους από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο το 1912 έως τις 30 Ιανουαρίου του 1923, καθώς και όσοι δεν επλήγησαν από τους πολέμους. Στους ανταλλάξιμους συγκαταλέγονταν και όσοι είχαν ακολουθήσει τον Ελληνικό Στρατό κατά την υποχώρησή του από τη Μικρά Ασία και αριθμούσαν περί τους 848.000 Έλληνες⁷⁶, εκ των οποίων 160.000 προέρχονταν από την Ανατολική Θράκη. Οι Τούρκοι που είχαν φύγει από την Ελλάδα το 1914 ήταν 115.000⁷⁷. Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγονταν 200.000 Έλληνες που είχαν παραμείνει στην Τουρκία μετά την υποχώρηση και 389.000 Τούρκοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα, ή 355.000 κατά άλλη εκδοχή⁷⁸. Της υποχρεωτικής ανταλλαγής εξαιρούντο οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης⁷⁹.

⁷⁵ Συρίγος, ό.π., σ. 53.

⁷⁶ Βερέμης, ό.π., 91.

⁷⁷ Το ίδιο.

⁷⁸ Το ίδιο.

⁷⁹ Συρίγος, ό.π., σ. 55.

3.11. ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Ο στόχος για εθνική ομογενοποίηση της Μικράς Ασίας με απάνθρωπες μετακινήσεις πληθυσμών και πογκρόμ επιτεύχθηκε με σχεδιασμό τέτοιων διαστάσεων, που ξεπερνά κάθε φαντασία⁸⁰. Αυτός είναι και ο λόγος που μπορεί να κατατάξει κανείς τη συστηματική εξολόθρευση των χριστιανικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία και τη Μικρασιατική Καταστροφή στον όρο «γενοκτονία», με κριτήριο τα στοιχεία που θεσπίστηκαν από τον ΟΗΕ με τη Σύμβαση του 1948⁸¹. Μεταξύ άλλων, γενοκτονία χαρακτηρίζεται κάθε εσκεμμένη προσπάθεια καταστροφής εν όλω ή εν μέρει μιας εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας από μία άλλη, απλώς και μόνο επειδή δεν ανήκει στην ίδια φυλετική ή θρησκευτική ομάδα⁸².

Η Βουλή των Ελλήνων, καθυστερημένα, ψήφισε ομόφωνα τον νόμο 2645 το 1998, με τον οποίο ορίζεται η Μικρασιατική Καταστροφή ως γενοκτονία. Ο ιστορικός Άγγελος Συρίγος παραθέτει, μαζί με την εκδοχή της γενοκτονίας, και την παράλληλη εκδοχή της «μοιραίας συνέπειας ενός πολέμου»⁸³. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι και τα εγκλήματα του ναζισμού ήταν «μοιραία συνέπεια ενός πολέμου».

Είχε ήδη προηγηθεί η ψήφιση του όρου «γενοκτονία» από τη Βουλή το 1994 για την εξολόθρευση των Ποντίων, σαν να μην ανήκε ο Πόντος στη Μικρά Ασία. Ο λόγος ήταν η δραστήρια δουλειά και επιμονή που επέδειξαν τα οργανωμένα ποντιακά σωματεία και η πίεση που ασκήθηκε στη Βουλή από πολιτικούς με ποντιακή καταγωγή⁸⁴.

Από τον συνολικό ελληνικό πληθυσμό των 2.700.000 ανθρώπων, εκ των οποίων οι 700.000 ήταν Πόντιοι, οι αφιχθέντες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την επακολουθήσασα ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν συνολικά 1.300.000. Σε αυτούς

⁸⁰ Αγτζίδης, ό.π., σ. 22.

⁸¹ Το ίδιο, σ. 286.

⁸² Χάρης Τσιρκινίδης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε... Η γενοκτονία του Πόντου, της Θράκης και της Μ.Ασίας, μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδόσεις +Γραμμα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 67.

⁸³ Συρίγος, ό.π., σ. 63.

⁸⁴ Αγτζίδης, ό.π., σ. 271.

όμως πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους Έλληνες πρόσφυγες που ήλθαν από χώρες του κομμουνιστικού καθεστώτος⁸⁵.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο υπολογίζει στη «Μαύρη Βίβλο διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού» που εξέδωσε το 1919, ότι οι Έλληνες που θανατώθηκαν από το 1914 έως το 1918 έφταναν τους 490.000. Η δεύτερη φάση της γενοκτονίας συντελέστηκε κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1919-1923 και έδωσε τέλος στην τραγωδία που είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα⁸⁶.

Η μοίρα του ελληνισμού και του χριστιανισμού της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης είχε ήδη προσχεδιασθεί από το 1908 με το σχέδιο που είχαν αποφασίσει οι Νεότουρκοι και το οποίο φανερά διατύπωναν μέσα από δηλώσεις και συνεντεύξεις τους⁸⁷. Σκοπός του σχεδίου τους ήταν είτε η αφομοίωση όλων των μειονοτήτων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είτε ο αφανισμός τους⁸⁸.

Η νέα πολιτική των Νεοτούρκων δεν έγινε γρήγορα αντιληπτή από την ελληνική πλευρά ή υποτιμήθηκε. Λίγοι ήταν οι ιθύνοντες οι οποίοι την αντιλήφθηκαν εγκαίρως και την προέβαλαν με όσες δυνάμεις είχαν. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ', ο οποίος προέβη στις ανάλογες δημόσιες δηλώσεις και ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, ο οποίος ενημέρωσε γραπτώς την ελληνική κυβέρνηση και πρότεινε μέτρα αντιδράσεως. Υπήρξαν επίσης διάφοροι προξενικοί υπάλληλοι που έκρουσαν τον κώδωνα του κινδύνου αλλά δεν εισακούστηκαν⁸⁹.

⁸⁵ Τσιρκινίδης, ό.π., σ. 85.

⁸⁶ Αγτζίδης, ό.π., σ. 287.

⁸⁷ Βασιλική Τσακόγλου, *Ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων στην Ανατολική Θράκη (1913-1918)*, Εκδόσεις Γιαχούδη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 195.

⁸⁸ Το ίδιο, σ. 77.

⁸⁹ Το ίδιο, σ. 199.

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Άφθονα παραδείγματα που πληρούν τις προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί ένα γεγονός γενοκτονία βρίσκονται στις εφημερίδες της εποχής, από τα οποία σταχυολογούμε μερικά.

Τις στιγμές της καταστροφής της Σμύρνης και των τουρκικών θηριωδιών εις βάρος των Ελλήνων, ο διοικητής Σμύρνης και σφαγέας των Ελλήνων Νουρεντίν, δήλωσε προς τον Γενικό Πρόξενο της Αμερικής: «Εις την Ανατολήν δεν θα μείνουν παρά μόνον οι Τούρκοι». Η ξεκάθαρη αυτή δήλωση φανερώνει περίτρανα το σχέδιο εθνοκάθαρσης που είχαν σχεδιάσει και εφαρμόσει εν ψυχρώ οι κεμαλικοί⁹⁰. Ένορκες καταθέσεις επίσης αμερικανών αυτοπτών μαρτύρων βεβαιώνουν ότι η φοβερή πυρκαγιά που κατέστρεψε την ελληνική και αρμενική συνοικία είχε προκληθεί σκοπίμως από τον τουρκικό τακτικό στρατό⁹¹.

Τηλεγράφημα από τους Προξένους της Μυτιλήνης προς τους Ύπατους Αρμοστές των κυβερνήσεων τους στην Κωνσταντινούπολη καταγγέλλει ότι οι Τούρκοι με προκήρυξή τους εδήλωσαν ότι όλοι οι άρρενες Έλληνες ηλικίας 17 έως 45 ετών θα θεωρούντο αιχμάλωτοι πολέμου. Οι υπόλοιποι, γυναίκες, παιδιά και γέροι, μπορούν να αναχωρήσουν εντός 13 ημερών, μόνο εφόσον διαθέτουν τουρκικό διαβατήριο, που σκοπό είχε τη δημιουργία εμποδίων και εξόδων. Αυτό σημαίνει, συνεχίζει το τηλεγράφημα, ότι οι Τούρκοι εσκεμμένα καταδικάζουν σε θάνατο από πείνα, δίψα και κρύο τους 200 χιλιάδες ανθρώπους που βρίσκονται στην προκυμαία της Σμύρνης και, στερημένοι των πάντων, αναζητούν τρόπο διαφυγής. Και προειδοποιούν οι Πρόξενοι: Εάν δεν ληφθούν γρήγορα τα κατάλληλα μέτρα, ουδείς θα επιζήσει⁹². Ακολουθεί προκήρυξη του διοικητή Σμύρνης Νουρεντίν την επομένη ημέρα⁹³ που επιβεβαιώνει τις καταγγελίες των προξένων.

Άλλες πράξεις που ακολουθούν δηλώνουν επίσης τις προθέσεις των Τούρκων. Ο ομαδικός τουφεκισμός ελλήνων αιχμαλώτων αξιωματικών και στρατιωτών αποτελεί

⁹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/9/1922, σ. 1.

⁹¹ Το ίδιο, σ. 2.

⁹² Το ίδιο, 9/9/1922, σ. 4.

⁹³ Το ίδιο, 10/9/22, σ. 4.

πράξη βαρβαρότητας κατά αόπλων κρατουμένων που δεν παρατηρείται πλέον στον πολιτισμένο κόσμο. Οι άρρενες Κυδωνιείς 17 έως 45 ετών θα μεταφερθούν στη Μαγνησία, για την ανέγερση των χωριών που καταστράφηκαν. Οι περισσότεροι από τους εκτοπισθέντες κατά καιρούς στην Τουρκία ποτέ δεν επέστρεψαν⁹⁴. Είναι αξιοπερίεργο γιατί ειδήσεις σαν κι αυτές βρίσκονται στη στήλη «Ελεύθερον Βήμα» της ομώνυμης εφημερίδας στις σελίδες τρία και τέσσερα και δεν παρουσιάζονται σαν θέματα άρθρων σε περίοπτη θέση. Αντ' αυτού καταχωρούνται συνέχειες μυθιστορημάτων ή άρθρων ελαφρού περιεχομένου.

Γίνεται Διαμαρτυρία των Συμμάχων Αρμοστών από την Κωνσταντινούπολη προς τις κυβερνήσεις τους για εκρίζωση των χριστιανών από τους Τούρκους εθνικόφρονες, η οποία συντελείται, όπως γράφουν, από υπολογισμό⁹⁵. Η πρόθεση και μόνο αυτή, που δεν διαφεύγει των Συμμάχων, εμπίπτει στη σφαίρα της γενοκτονίας. Γράφει επίσης η εφημερίδα ότι πάνω από ένα εκατομμύριο άνθρωποι που βρίσκονται στην Ανατολία, κινδυνεύουν από πλήρη απομάκρυνση και ότι Έλληνες και Αρμένιοι άνδρες 18-45 ετών θα εκτοπισθούν εντός μηνός στο εσωτερικό. Στην ίδια σελίδα, η ελληνική κυβέρνηση κάνει έκκληση προς τους Συμμάχους για τη σωτηρία των χιλιάδων εκδιωχθέντων που έχουν συγκεντρωθεί στα παράλια του Πόντου και απειλούνται με σφαγή από τον Κεμάλ αν δεν φύγουν⁹⁶.

Αναφέρουμε, ενδεικτικά, και μερικές άλλες ειδήσεις που αποτυπώνουν την πρόθεση των κεμαλικών να εξαλείψουν χριστιανικές ομάδες: Το στρατοδικείο στη Μερσίνα καταδίκασε σε θάνατο 82 Αρμένιους και 6 Έλληνες (για τον ένα ο λόγος ήταν ότι βρέθηκε μια ελληνική σημαία στο σπίτι του)⁹⁷. Στη Σμύρνη κατασχέθηκαν οι ελληνικές τράπεζες⁹⁸. Έλληνες απαγχονίστηκαν στη Σμύρνη με ανυπόστατες κατηγορίες⁹⁹. Σύμφωνα με δραπετεύσαντες αιχμαλώτους, η κατάσταση είναι τραγική σε ορισμένα τουρκικά στρατόπεδα¹⁰⁰. Αξίζει να τονιστεί ότι αυτές οι βιαιότητες συντελούνται τη στιγμή που έχουν ήδη αρχίσει προ πολλού οι συνομιλίες μεταξύ Βενιζέλου και Ισμέτ για την ειρήνη.

⁹⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 11/9/1922, σ. 3.

⁹⁵ Το ίδιο, 29/10/1922, σ. 4.

⁹⁶ Το ίδιο.

⁹⁷ Το ίδιο, 3/11/1922, σ. 4.

⁹⁸ Το ίδιο, 15/11/1922, σ. 4.

⁹⁹ Το ίδιο, 30/11/1922, σ. 4.

¹⁰⁰ Το ίδιο.

Σε σχόλιό της η στήλη «Ελεύθερον Βήμα» της ομώνυμης εφημερίδας γράφει για τους πολιτικούς αιχμαλώτους στη Μικρά Ασία: Αυτόπτες μάρτυρες τούς είδαν να αργοπεθαίνουν διασκορπισμένοι σε πόλεις και χωριά του εσωτερικού της Τουρκίας και να υποφέρουν τα πάνδεινα, χωρίς ρούχα και τροφή, μέσα στο δριμύ ψύχος της Ανατολίας. Ο Πανισλαμισμός, συνεχίζει παρακάτω το σχόλιο, επιδιώκει «πόλεμο και εξόντωση γενική παντός μη τουρκικού στοιχείου»¹⁰¹. Και σε άλλο φύλλο η ίδια στήλη: Η άγρια καταστροφή της Σμύρνης και η ξερίζωση κάθε τι χριστιανικού σε όλη τη Μικρά Ασία μαρτυρούν τον άκρατο φανατισμό με τον οποίο η Άγκυρα επιδιώκει την ολοκλήρωση του απάνθρωπου σχεδίου του Γερμανού Liman von Sanders από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατά των χριστιανών της Τουρκίας¹⁰². Είναι από τις λίγες περιπτώσεις που εφημερίδα της εποχής δείχνει να έχει αντίληψη του οργανωμένου σχεδίου εξάλειψης των χριστιανών. Η σπουδαιότητα όμως του σχολίου υποβαθμίζεται, καθώς η πληροφορία εμφανίζεται σε εσωτερική σελίδα, τελευταία σε μια στήλη, σαν να πρόκειται για μια ακόμα τυχαία είδηση.

Αφήγηση Μικρασιάτη ομογενή που ήλθε από τη Σμύρνη, ρακένδυνος και σε απελπιστική κατάσταση, σχετικά με τη σύλληψή του τον Αύγουστο του 1922 και τον εγκλεισμό του στις τουρκικές φυλακές μόνο για τον λόγο ότι ήταν Έλληνας, είναι αποκαλυπτική των προθέσεων των κεμαλικών¹⁰³.

Πρωτοσέλιδο άρθρο εφημερίδας αναφέρεται σε 14 απελευθερωθέντες ομήρους που κατέφθασαν από τη Σμύρνη οι οποίοι περιφέροντο σαν «σκιές» στο κέντρο της Αθήνας, «κουρασμένοι, κυρτωμένοι, ερείπια ανθρώπινα που μόλις σύρουν τα βήματά τους»¹⁰⁴.

Απαντώντας σε ερωτήσεις του πλήθους που τους περιστοίχισε, είπαν ότι στη Σμύρνη επικρατεί τρομοκρατία και γίνονται συνεχείς τουφεκισμοί. Το τελευταίο πεντάμηνο τουφεκίστηκαν 200 Έλληνες καταδικασθέντες από τα Στρατοδικεία της Ανεξαρτησίας. Κανένας Έλληνας δεν έχει μείνει στη Σμύρνη παρά μόνο 50-60 φυλακισμένοι, στους οποίους δίνεται μισή οκά ψωμί ημερησίως και τίποτα άλλο. Πριν από κάποιο διάστημα μεταφέρθηκαν από τους στρατώνες της Σμύρνης 300 αξιωματικοί προς το εσωτερικό. Για τους υπόλοιπους στρατιωτικούς δεν υπάρχουν

¹⁰¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/11/1922, σ. 4.

¹⁰² Το ίδιο, 16/12/1922, σ. 3.

¹⁰³ Το ίδιο, 4/1/1923, σ. 3.

¹⁰⁴ Το ίδιο, 9/2/1923, σ. 1.

νεότερα. Όσο για τους 15.000 πολιτικούς αιχμαλώτους, τους έχουν κατανείμει σε τάγματα εργασίας σε διάφορα μέρη της Τουρκίας. Βρίσκονται σε απελπιστική κατάσταση και πολλοί έχουν αποδεκατιστεί από τον εξανθηματικό τύφο¹⁰⁵.

¹⁰⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/2/1923, σ. 1.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στην ουσία, στις αιτίες και στις επιπτώσεις της Συνθήκης Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών του 1923 εστιάζοντας στο πώς παρουσιάζονται τα σχετικά γεγονότα στον ελληνικό Τύπο μεταξύ Σεπτεμβρίου 1922 και Φεβρουαρίου 1923. Σημειώνεται κατ' αρχάς ότι η συνθήκη υπεγράφη 5 μήνες μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν οι Έλληνες είχαν ήδη εκδιωχθεί από την Τουρκία και συρρέυσει στον ελλαδικό χώρο ως πρόσφυγες σε δεινή θέση, με το ελληνικό κράτος να προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα τεράστια προβλήματα που είχαν προκύψει από αυτή την εξέλιξη. Από τη διερεύνηση των σχετικών κειμένων (Αρχείο Βενιζέλου, Πρακτικά της Βουλής, κλπ.) προκύπτει ότι το προσφυγικό αποτέλεσε την αιτία που οδήγησε στη Συμφωνία για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, εφόσον ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας βρισκόταν ήδη στην Ελλάδα και η ρύθμιση αφορούσε γενικά θέματα των Ελλήνων προσφύγων, αλλά και των Τούρκων που θα εγκατέλειπαν την Ελλάδα για μετοικεσία στην Τουρκία και την Ανατολική Θράκη. Με επιλογή ειδήσεων από τον ελληνικό Τύπο της εποχής, αναδείχθηκαν όλα τα σχετικά προβλήματα και οι τρόποι με τους οποίους τα αντιμετώπισαν το ελληνικό κράτος και οι διεθνείς φορείς.

Η Συμφωνία της Ανταλλαγής χρησιμοποιήθηκε σαν το ορόσημο για να χωριστεί η εργασία σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, που αντιστοιχεί στο διάστημα από την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα έως τη γνωστοποίηση της απόφασης για την ανταλλαγή, αναδείχθηκαν οι δυσκολίες που συνάντησαν οι πρόσφυγες μετά την καταφυγή τους στην Ελλάδα καθώς και οι προσδοκίες τους για επιστροφή στις εστίες τους μέσα από τα ψηφίσματα που οι ίδιοι προώθησαν και τα συλλαλητήρια στα οποία προέβησαν.

Στο δεύτερο μέρος, που αρχίζει από τη γνωστοποίηση της Συμφωνίας στα τέλη Νοεμβρίου, διερευνήθηκε ο αντίκτυπος αυτής της συνθήκης στους πρόσφυγες και στο ευρύ κοινό, όπως προκύπτει από την εξέταση άρθρων επιλεγμένων από τρεις ελληνικές εφημερίδες διαφορετικών πολιτικών προσανατολισμών (*Ελεύθερον Βήμα*, *Καθημερινή*, *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ*). Κατεδείχθη στο σημείο αυτό ότι η συμφωνία

απογοήτευσε τους πρόσφυγες, που επιθυμούσαν και ήταν βέβαιοι για τη δυνατότητα επιστροφής τους στις εστίες τους. Έγινε φανερή επίσης, όχι μόνο από τα σχετικά άρθρα, αλλά και από επιστολές του αναγνωστικού κοινού, η καθολική αρνητική αντίδραση εφημερίδων και κοινωνίας στην ιδέα της ανταλλαγής, η οποία εκ προοιμίου είναι απεχθής με οποιουσδήποτε όρους και αν συμφωνηθεί, αλλά ιδίως εφόσον οι άμεσα εμπλεκόμενοι δεν αντιλαμβάνονται το αμετάκλητο της μετοίκησης τους μη γνωρίζοντας τη συνολική, μεθοδευμένη και ιδεολογικά φανατική προσήλωση της τουρκικής πλευράς στην εξάλειψη κάθε εθνοτικής μειονότητας από τα εδάφη της. Σε κανένα σημείο των δημοσιευμάτων δεν εμφανίζεται ο οιοσδήποτε προβληματισμός για τους λόγους που ανάγκασαν τον Βενιζέλο να προβεί σε αυτή την απόφαση. Βεβαιώνεται, επομένως, η άγνοια ή η υποβάθμιση που υπήρχε για το σχέδιο εθνοκάθαρσης των κεμαλικών. Αυτά που δεν προβάλλονται ή δεν γράφονται στις εφημερίδες είναι εξίσου ενδεικτικά με αυτά που γράφονται.

Συγκεκριμένα, από τη διερεύνηση των πηγών καταδεικνύεται ότι η αδυναμία επιστροφής των προσφύγων στις εστίες τους δεν προσέκρουσε σε έλλειψη διπλωματικών χειρισμών εκ μέρους της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάνη αλλά ότι ήταν απόρροια της προκαθορισμένη γραμμής της κεμαλικής αντιπροσωπείας να μην την επιτρέψει.

Καθίσταται σαφές βάσει βιβλιογραφικών δεδομένων ότι η εκδίωξη των Ελλήνων και των Αρμενίων αργότερα από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη έγινε για λόγους εθνικής κάθαρσης που είχε αποφασισθεί από το Συμβούλιο των Νεοτούρκων και που είχε τεθεί σε εφαρμογή από το 1913. Με ειδήσεις από τον Τύπο της εποχής καταδεικνύεται ότι οι κεμαλικοί, στηριζόμενοι στο Εθνικό Συμβόλαιο που υπεγράφη το 1920, συνέχισαν την ίδια γραμμή των Νεοτούρκων και κατόρθωσαν να πετύχουν τελικά τον στόχο τους. Σε τούτο συνετέλεσε βέβαια και η αρνητική τροπή του ελληνοτουρκικού πολέμου.

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, επιλέχθηκαν ειδήσεις από τον Τύπο που βεβαιώνουν ότι το σχέδιο εθνοκάθαρσης της κεμαλικής Τουρκίας εμπίπτει στο πλαίσιο του όρου «γενοκτονία», όπως αυτός προσδιορίστηκε πολύ αργότερα από τον ΟΗΕ. Κατέστη σαφές ότι οι ειδήσεις αυτές παρουσιάζονται αποσπασματικά, ως ενδεικτικές της τουρκικής βαρβαρότητας και της κακοτυχίας των Ελλήνων και όχι ως απόρροια ενός οργανωμένου σχεδίου εξολόθρευσης πληθυσμών. Δεν προβάλλονται

στην κατάλληλη θέση μέσα στις εφημερίδες και δεν σχολιάζονται με τον αρμόζοντα δημοσιογραφικό τρόπο. Αναφέρονται μαζί με άλλες ειδήσεις στην ίδια στήλη, σαν να επρόκειτο για ένα ακόμα οδυνηρό νέο, χωρίς να τους γίνεται περαιτέρω διερεύνηση.

Είναι επομένως προφανής η έλλειψη πληροφόρησης για τη σημασία του συνολικού σχεδίου γενοκτονίας που είχε εξαπολυθεί κατά των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας ήδη προ δεκαετίας. Και μπορεί μεν ο όρος «γενοκτονία» να μην έχει εμφανιστεί ακόμα στο λεξιλόγιο των διεθνών σχέσεων, είναι όμως σαφές ότι η συστηματική εκδίωξη των ελληνικών πληθυσμών στο πλαίσιο της εθνικής κάθαρσης συμπίπτει με την έννοια της γενοκτονίας. Το αξιοπαρατήρητο είναι ότι δεν εμφανίζεται ούτε σε δημοσιεύματα πολιτικών με σχετικό περιεχόμενο. Ενδεχομένως λίγοι πολιτικοί ήταν ενημερωμένοι για το σχέδιο αυτό, μεταξύ των οποίων ο Βενιζέλος, όπως διαπιστώνουμε από Πρακτικά της Βουλής και άλλα Αρχεία, ο οποίος αναφέρεται στο σχέδιο αυτό στις εφημερίδες αλλά όχι εκτενώς.

Σε γενικές γραμμές από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι τρεις υπό έρευνα εφημερίδες δίνουν τις ίδιες περίπου πληροφορίες για τις διαπραγματεύσεις στη Λωζάνη και ακολουθούν την ίδια αρνητική κριτική για τη Συμφωνία της Ανταλλαγής. Είναι ενδιαφέρον πάντως να παρατηρήσουμε ότι η *Καθημερινή*, αν και φανατική αντιβενιζελική, δεν κατακρίνει έντονα τους διπλωματικούς χειρισμούς της ελληνικής αντιπροσωπείας. Αντιτίθεται έντονα μόνο στην απάνθρωπη έννοια της ανταλλαγής. Το *Ελεύθερον Βήμα* επίσης έχει την ίδια θέση χωρίς να εκφράζει κάποιο προβληματισμό για τους βαθύτερους λόγους πίσω από αυτή την απόφαση εκ μέρους του Βενιζέλου. Ο *Ριζοσπάστης*, εξάλλου, δίνει ανελλιπώς αντικειμενικές πληροφορίες για τη Διάσκεψη της Λωζάνης στη δεύτερη ή τέταρτη σελίδα, αλλά δεν αρθρογραφεί αποκλειστικά για το θέμα της ανταλλαγής. Ενδιαφέρεται μόνο να το εντάξει στην πολιτική του γραμμή, που είναι η πρόσδεση των προσφύγων στο κομμουνιστικό κόμμα.

Η συνεισφορά όμως των εφημερίδων κατά το διάστημα που εξετάζουμε είναι ανεκτίμητη για την ιστορική έρευνα, όπως ανεκτίμητη ήταν και για την ενημέρωση των προσφύγων. Σε μια εποχή που δεν υπήρχαν άλλες πηγές πληροφόρησης, οι εφημερίδες αποτελούσαν τον κατεξοχήν συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα γεγονότα και τους πρόσφυγες αλλά και μεταξύ τους. Ο συνδετικός αυτός κρίκος ήταν η στήλη των προσφύγων που δημιουργήθηκε στις εφημερίδες η οποία εξυπηρετούσε

ποικιλοτρόπως τους πρόσφυγες: Πρώτον, στην αναζήτηση αγνοουμένων προσώπων και στην εύρεση εργασίας. Δεύτερον, στην κοινοποίηση κυβερνητικών μέτρων για την περίθαλψή τους και στις ενέργειες που έπρεπε να προβούν για την εξυπηρέτησή τους. Τρίτον, στη διευκόλυνσή τους για την ίδρυση προσφυγικών συλλόγων και το κάλεσμά τους σε σχετικές συνελεύσεις. Τέταρτον, στην προβολή ψηφισμάτων και διαμαρτυριών. Πέμπτον, στην πληροφόρησή τους ως προς την τύχη αφιχθέντων αιχμαλώτων, ομήρων και φονευθέντων στρατιωτικών. Ο ρόλος των εφημερίδων της εποχής ήταν κεφαλαιώδης για την ενημέρωση του ευρέως κοινού, η σημασία τους όμως ήταν πολλαπλάσια για τους πρόσφυγες, καθώς αποτελούσε το μοναδικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ τους, με την πολιτεία, με τα πρόσωπα από τα οποία χωρίστηκαν, καθώς και την πατρίδα που άφησαν πίσω τους.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

5.1. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ελεύθερον Βήμα, Σεπτέμβριος 1922 – Φεβρουάριος 1923.

Καθημερινή, Σεπτέμβριος 1922 – Φεβρουάριος 1923.

Ριζοσπάστης, Σεπτέμβριος 1922 – Φεβρουάριος 1923.

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Βενιζέλου.

Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ζάννας, Π. Α. (Επιμ.), Αθήνα 1978.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Πρακτικά της Βουλής.

5.2. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Smith, Michael L., *Το Όραμα της Ιωνίας Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.

Αγτζίδης, Βλάσης, *Μικρά Ασία Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015.

Βερέμης, Θάνος, *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*, Καθημερινές Εκδόσεις Α.Ε., Αθήνα 2014.

Κλάψης, Αντώνης, "American Initiatives for the Relief of Greek Refugees, 1922–1923", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*: Vol. 6: Iss. 1: Article 13, 2011.

Κλάψης, Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο ΑΕ, Αθήνα 2019.

Κλάψης, Αντώνης, *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των Εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Εκδόσεις Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ/ Εθνικό Ίδρυμα Μελετών και Ερευνών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Αθήνα/Χανιά 2010.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2014.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*. Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, Αθήνα 2009.

Συρίγος, Άγγελος Μ., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Εκδοτική Πατάκη, Αθήνα 2015.

Τσακόγλου, Βασιλική, *Ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων στην Ανατολική Θράκη (1913-1918)*, Εκδόσεις Γιαχούδη, Θεσσαλονίκη 2010.

Τσιρκινίδης, Χάρης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε... Η γενοκτονία του Πόντου, της Θράκης και της Μ.Ασίας, μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδόσεις +Γραμμα, Θεσσαλονίκη 1996.

Ψωμιάδης, Χαράλαμπος Ι., *Ο Φρίντριοφ Νάνσεν και το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα 1922-1924*, Κέντρο Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα 2011.

Lewis, Bernard, *The emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York Oxford 2002.